

1 Na lastni koži: intersekcionalna diskriminacija in neenakosti

Roman Kuhar in Mojca Pajnik

Intersekcionalnost je tisto, kar se zgodi ženski iz manjšinske skupine, ko stopa po glavni cesti v mestu. Ta cesta se imenuje Cesta rasizma. Ena od križnih ulic se imenuje Kolonializem, nato sledi ulica Patriarhata. Ukvarjati se mora ne le z eno obliko zatiranja, temveč z vsemi oblikami, z vsemi prometnimi znaki na tej cesti, ki se skupaj tkejo v dvojno, trojno, večkratno, večplastno odejo zatiranja.

(Kimberlé Crenshaw, *Svetovni kongres proti rasizmu*, Južnoafriška republika, 2001)

Temnopolte akterke feminističnega gibanja v Združenih državah Amerike so bile prve, ki so že v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja začele opozarjati na to, kar danes imenujemo intersekcionalnost. V boleči materializaciji metafore »izkusiti na lastni koži« so znotraj feminizma doživljale prav to: zaradi barve kože njihove specifične izkušnje izključevanja, ki so bile pogojene tako s seksizmom kot z rasizmom, niso bile reflektirane in upoštevane.

Podobno marginalizacijo so v tem času doživljale tudi istospolno usmerjene ženske, ki jih »beli feminizem« sprva sploh ni želel vključiti v svoje delovanje. Ena od vidnih in pomembnih akterk drugega vala feminizma, Betty Friedman, je tematiziranje lezbičnih vprašanj označila za grožnjo (»lavender menace«) takratnemu feminističnemu boju. Lezbijke so bile lahko del feminističnega

boja le kot »ženske«, ne pa tudi kot »ženske z istospolno usmerjenostjo«. A prav tovrstna izključevanja, nevidnosti, netematiziranosti kompleksnih neenakosti so slednjič pripeljala do spoznanja, da »ženska« nikoli ni samo ženska. Podobno noben človek ni samo in zgolj svoj spol. Ta je vedno umeščen še v vsa druga družbena, politična, ekonomska in kulturna razmerja, ki ga soustvarjajo in sopolozicionirajo v družbo.

Dolgo časa so bile tudi v študijah spolov prisotne enodimenzionalne podobe identitet, ki so utemeljene na enem samem vidiku identitetnega izraza. Tako kot v aktivizmu so tudi v kontekstu znanstvenih raziskav prve razprave in študije na področju interseksionalnosti opravile temnopolte raziskovalke, ki so se najočitneje srečevale z opisano izkušnjo. Bile so izključene iz univerzalne definicije »ženska«, kar je pomenilo in pogosto še vedno pomeni oznako za srednjerazredno belsko žensko, ki je mati in heteroseksualno usmerjena.

Če na spol gledamo zgolj skozi enodimenzionalno perspektivo, potem izgubimo vpogled, kako na spol vplivajo oziroma z njim součinkujejo še druge okoliščine, kot so starost, etnična pripadnost, vera ipd. Zato so vse politike, ki so zasnovane zgolj na enodimenzionalnem razumevanju spola, v temelju obsojene na neuspeh. Ne bodo namreč zmogle artikulirati in ustrezno obravnavati enakosti spolov oziroma enakih možnosti za vse ne glede na osebne okoliščine in identitetne označevalce.

V zadnjih dvajsetih letih je interseksionalnost postala eden ključnih teoretskih in metodoloških konceptov v družboslovju, predvsem na področju študij spolov, kjer je zaradi opisanih intervencij temnopolnih avtoric kmalu postalo jasno, da osnovna binarna distinkcija med moškimi in ženskami ne zadostuje za natančno in poglobljeno analizo družbenih razmerij skozi optiko spola. Družbeni skupini moških in žensk – in tistih, ki sežejo prek te binarnosti – sta bistveno kompleksnejši in raznovrstnejši, da bi ju lahko obravnavali zgolj skozi eno totalno dimenzijo, tj. dimenzijo spola. Yuval Davis (2011) zato poudarja, da je osnovna naloga tega, čemur danes rečemo interseksijska analiza oziroma interseksijsko načelo v raziskovanju kompleksnih neenakosti, osredotočenost na različne umeščenosti družbenih akterjev in akterk ter analiza, kako to vpliva na ekonomske, politične in druge pozicije, znotraj katerih se ti akterji in akterke umeščajo.

Opisane razmisleke o relevantnosti interseksijske perspektive smo postavili v izhodišče raziskovalnega projekta »Državljanstvo in diskriminacija: interseksijski pristop k raziskovanju družbene izključenosti«. Izhajali smo iz ugotovitev,

da je bil slovenski družbeni prostor v preteklih letih soočen z vidnimi pojavi nestrpnosti in izključevanja, ki so bili med drugim posledica ekonomske krize in krize demokracije na splošno. Obenem smo bili v širšem evropskem prostoru priča novim oblikam izključevanja, pri katerih je bila zaščita ene manjšine instrumentalizirana za politično izključevanje druge manjšine, »spopad« med izključenimi pa je predstavljal zgolj politične strategije različnih akterjev bodisi za ohranjanje obstoječih razmerij moči bodisi za poseganje po pozicijah moči (Weiss in Bosia, 2013; Puar, 2007; Farris, 2017). Zanimalo nas je, v kolikšni meri so politike, ki so nastajale v Sloveniji v tem času, senzibilne za vprašanje kompleksnih neenakosti, koliko pozornosti je tem vprašanjem namenjeno v medijskih razpravah in kaj se dogaja na »križiščih diskriminacije« na ravni vsakdanjega življenja. V raziskavi smo zato diskriminacijo in družbeno izključevanje analizirali skozi intersekcijsko perspektivo spola, etnične pripadnosti, vere in spolne usmerjenosti, in sicer na ravni strukturne, politične in reprezentacijske intersekcionalnosti.

V monografiji predstavljamo izbrane rezultate in ugotovitve raziskovalnega projekta, pri čemer je naša osrednja optika zanimanja usmerjena v analizo prisotnosti (oziroma odsotnosti) intersekcijske perspektive pri oblikovanju politik s področja (proti)diskriminacije in v spremljajočem medijskem diskurzu. Zanimalo nas je tudi, na kakšen način se obe polji ukvarjata z intersekcionalnostjo. Rezultate smo dodatno izostrili s pogledi in izkušnjami strokovnjakinj in strokovnjakov, ki se v vladnih in nevladnih organizacijah in v raziskovalnih inštitutih ukvarjajo z diskriminacijo in »na terenu«, v praksi, lahko izkusijo, kaj pomeni odsotnost intersekcijske perspektive v obravnavanju kompleksnih neenakosti.

V tem poglavju najprej predstavimo koncept intersekcionalnosti, pregled dosedanjih raziskav na to temo v Sloveniji ter metodologijo, ki smo jo uporabili v raziskavi, vključno z osnovnimi podatki in splošnimi ugotovitvami o analiziranem empiričnem gradivu. V nadaljevanju monografije sledijo posamezna poglavja soavtoric in soavtorjev s specifičnimi fokusi na štirih osebnih okoliščinah – spolu, spolni usmerjenosti, veri, etničnosti – ki so predstavljale osnovne dimenzije raziskovanja intersekcionalnosti. Monografijo zaokrožamo s pogovorom z Mieke Verloo, eno najvidnejših raziskovalk na področju intersekcionalnosti in politik enakosti.

1.1 Intersekcionalna diskriminacija kot prometna nesreča v križišču¹

Leta 1989 je ameriška filozofinja in pravnica Kimberlé Crenshaw v reviji *University of Chicago Legal Forum* objavila članek »Demarginalizing the Intersection of Race and Sex«, dve leti pozneje pa še članek »Mapping The Margins« v reviji *Stanford Law Review*. Izhajajoč iz kritične teorije rase, je s tema objavama postavila temelje teorije intersekcionalnosti.

Dejstvo, da sta bili prvi znanstveni razpravi o intersekcionalnosti objavljeni v pravnih revijah, ni presenetljivo. Prav analiza pravne prakse je namreč pokazala, v kako nezavidljiv položaj so postavljene žrtve intersekcijske diskriminacije, ki jih sodišče »sili« v pojasnitev svoje izkušnje diskriminacije zgolj skozi enodimenzionalno perspektivo. Kritično branje sodnih spisov z ameriških sodišč, ki so se nanašali na primere diskriminacije na osnovi osebnih okoliščin rase ali spola, je namreč pokazalo, da ameriški sodni sistem zaradi enodimenzionalnega razumevanja diskriminacije izključuje realne izkušnje diskriminiranih oseb. Te namreč lahko diskriminacijo doživijo kot posledico součinkovanja več kot zgolj enega neposrednega razloga.

Primeri belopolnih in temnopolnih žensk, ki so tožile svoje delodajalce ali sodelavce zaradi spolnega nadlegovanja na delovnem mestu, kažejo, da so bile njihove zgodbe in izkušnje v marsičem podobne, razlikovale pa so se v eni ključni točki: medtem ko so temnopolte žrtve spolnega nadlegovanja v svojih zgodbah omenjale rasistične pripombe in oznake, ki so jih bile deležne med nadlegovanjem (npr. »black bitch« [črna prasica]), te dimenzije v zgodbah belopolnih žensk ni bilo moč zaslediti. A tega prečenja diskriminacije na sodiščih niso upoštevali. Gre za sistemsko težavo ameriškega in tudi številnih drugih pravnih redov, ki so zmožni konkretno izkušnjo diskriminacije pravno obravnavati zgolj skozi eno dimenzijo. Sodniki so zato temnopolte ženske, žrtve diskriminacije, postavili pred nemogočo izbiro: storilca so lahko tožile bodisi zaradi diskriminacije na podlagi spola bodisi zaradi diskriminacije na podlagi rase, ne pa obojega hkrati, čeprav je bila »hkratna diskriminacija« na podlagi spola in rase njihova konkretna izkušnja, zaradi katere so stopile v sodni postopek (Hernández, 2005).

Kimberlé Crenshaw (1989, 1991) je »hkratno diskriminacijo«, ki jo skozi součinek povzroči več dimenzij (ali, rečeno v jeziku slovenske protidiskriminacijske

1 Del tega podglavlja je v zgodnejši različici objavljen v Smrdelj, Rok, Tjaša Učakar in Roman Kuhar. 2021. Marginalizacija intersekcijske perspektive: istospolna partnerstva in tuji na slovenskih novinarskih spletnih portalih. *Javnost* 28 (1): 122–140, DOI: 10.1080/13183222.2021.2012945.

zakonodaje, osebnih okoliščin), imenovala intersekcionalnost. Ponazorila jo je s primerom prometne nesreče:

Diskriminacija, tako kot promet v križišču, lahko poteka v eno ali drugo smer. Če se v križišču zgodi nesreča, so jo povzročili avtomobili, ki so lahko vozili iz katere koli smeri, včasih pa kar iz vseh smeri. (Crenshaw, 1989: 149)

V poznejših zapisih in predavanjih Kimberlé Crenshaw (2016) pojasnjuje, da je intersekcionalnost v osnovi vprašanje uokvirjanja. Če nimamo na razpolago ustreznih okvirov, potem skozi svoje zamejene poglede lahko spregledamo vrsto izkušenj, ki presegajo razpoložljive okvire. Kot primer navaja zgodbo temnopolte ženske Emme DeGraffenreid, ki se je odzvala na oglas za delo v lokalnem obratu za proizvodnjo avtomobilov, a dela ni dobila. Na sodišču je trdila, da dela ni dobila zato, ker je temnopolta ženska, a sodišče je njeno tožbo zavrnilo, saj so bili v omenjenem obratu zaposleni tako temnopolti delavci kot ženske. Vendar je pritožnica v resnici opozarjala na nekaj drugega, česar sodišče ni želelo upoštevati: vsi temnopolti delavci v proizvodnji so bili moški, ženske pa so opravljale tajniška dela v sprejemnih pisarnah. In vse so bile belke. Sodiščetorej ni »slišalo« zgodbe Emme DeGraffenreid kot temnopolte ženske, ker so na diskriminacijo gledali le skozi okvir enodimenzionalne perspektive. »Brez okvirov, ki nam omogočajo, da vidimo, kako družbeni problemi vplivajo na vse člane in članice ciljne skupine, bodo mnogi padli skozi razpoke našega gibanja,« opozarja Kimberlé Crenshaw (2016), »prepuščeni trpljenju v izolaciji«.

Čeprav je koncept intersekcionalnosti danes prevladujoč koncept za opisovanje kompleksnih neenakosti, v teoriji obstajajo tudi zgodnejša ali sočasna tematiziranja, ki intersekcionalnost poimenujejo z drugimi imeni. Omenimo naj le razpravo Patricie Hill Collins (2000), ki koncept intersekcionalnosti opisuje z izrazom »matrica dominacije«. Z dominacijo meri na različne dimenzije privilegijev, povezanih z barvo kože, razredom, etnično pripadnostjo in podobno. Izkušnja belske bogate ženske z diskriminacijo je, na primer, drugačna od izkušnje belske revne ženske, ki je v marsičem lahko bližja izkušnji revnega moškega. A prav intersekcija s spolom to izkušnjo izgrajuje kot kompleksno in specifično. Patricia Hill Collins poudarja, da omenjeni privilegiji ne obstajajo sami po sebi, niso izolirani, pač pa so med seboj povezani. Ta povezanost – intra-umeščenost – je tisto, kar oblikuje matrico dominacije.

Prve razprave, ki so se dotikale intersekcionalnosti, so bile oblikovane okoli trikotnika rasa – razred – spol. Šele pozneje so v to razpravo vstopale tudi druge okoliščine, ki dodatno prispevajo h kompleksnosti analizirane neenakosti.

Ob tem se seveda postavlja vprašanje, koliko dodatnih dimenzij je smiselno upoštevati v analizi in kje je konec prečenja. Sleherna izkušnja ima namreč lahko skorajda neskončno dimenzij, ki se ne tičejo samo okoliščin, kot so starost, verska pripadnost, spolna usmerjenost in podobno, pač pa tudi vprašan statusa (npr. [ne]status državljana) in celo geopolitičnih razmerij (npr. lociranost zahod – vzhod). V družboslovnih raziskavah se zdi, da je upoštevanje etničnosti, razreda in spola najpogostejše, druge dimenzije pa dodajamo glede na kontekst in potrebe.

Majda Hrženjak in Vlasta Jalušič (2011) intersekcionalnost opredeljujeta kot »orientacijo, načelo in pot v raziskovanju kompleksnih neenakosti«, saj te nimajo enega samega ali enotnega vira:

Intersekcionalni pristop ‚problemov‘ ne locira avtomatično v eno samo dimenzijo (denimo spol *ali* etničnost) ali v eno samo domeno, iz katere naj bi neenakost izviralala (denimo v sfero zasebnosti oziroma družino *ali* tradicijo in kulturo), temveč opazuje njihovo medsebojno učinkovanje, torej kompleksnost: kako součinkujejo ekonomija (npr. »trg dela«), zasebnost (družina) in državljanski status (biti ali ne biti državljan/ka)? (Hrženjak in Jalušič, 2011: 34)

Ob tem je ključno opozorilo Dortha Staunæs (2003), ki o intersekcionalnosti govori kot o dinamičnem procesu. Dimenzije, ki se prečijo v intersekciji s spolom ali drugimi osebnimi okoliščinami, namreč niso statične in fiksne, pač pa se premikajo in spreminjajo. Pri intersekcionalnosti torej ne gre zgolj za dejstvo prečenja, pač pa tudi za fluidnost medsebojnega součinkovanja različnih dimenzij.

Teorija intersekcionalnosti je predvsem v zadnjih letih, ko je zlasti v ameriškem kulturnem prostoru postala del prevladujočega besednjaka in so jo skozi aktivistične boje operacionalizirala tudi številna gibanja za pravice različnih družbenih skupin, doživela vrsto (populističnih) kritik zunaj akademske sfere. Kritiki, ki prihajajo predvsem s politične desnice, izjavljajo, da je intersekcionalnost zgolj nova modna beseda, ki identitetnim politikam daje nov zagon, omogoča nove žrtvene pozicije, ki niso odvisne od tega, kdo si in kakšne so tvoje izkušnje, pač pa, koliko diskriminiranim identitetnim skupinam pripadaš. S sklicevanjem na intersekcionalnost naj bi se zgolj dodatno izključevalo tiste, katerih pozicija moči je že tako ali tako načeta: belopolte heteroseksualne moške (Coaston, 2019; Shapiro, 2018).

Te napade lahko umestimo v širši kontekst sodobnih apropiacij konceptov človekovih pravic, enakih možnosti in podobno, ki jih opažamo v radikalno

desnih gibanjih, kot je na primer t. i. anti-gender gibanje oziroma gibanje proti t. i. teoriji spola (Kuhar in Paternotte, 2017). Ena od pomembnih tarč tega gibanja so prav univerze in politike vednosti. Z netenjem kulturnih bojev na univerzah in z obtožbami o prežetosti akademske javnosti s politično korektnostjo in kulturnim marksizmom poskušajo po gramscijevsko vzpostaviti novo kulturno hegemonijo (Paternotte in Verloo, 2021). Kot ugotavljata Agnieszka Graff in Elzbieta Korolczuk (2020), je uspeh tega gibanja skrit v dejstvu, da je kot politična praksa postal del uporov proti neoliberalizmu. Gre za konservativni odgovor na neoliberalizem, ki združuje množice razočaranih ljudi, žrtev individualizirane družbe in ukinjanja socialne države. Gibanje za to krivi globalne politične in ekonomske elite, kamor štejejo tudi feminizem in druge identitetne politike.

A koncept interseksionalnosti izvira prav iz kritike identitetnih politik iz konca osemdesetih in začetka devetdesetih let prejšnjega stoletja. Kimberlé Crenshaw (1991) opozarja, da je problem teh politik ravno v tem, da pogosto prekrijejo ali ignorirajo razlike znotraj identitetne skupine, v imenu katere udejanjajo svojo politiko. Gre za unifikacijo izkušenj, ki so običajno zreducirane na izkušnje najvidnejših predstavnikov, predstavnic določene identitetne skupine, medtem ko so intra-skupinske razlike prezrte. Poleg tega lahko obravnava skupine kot monolitne trdnjave učinkuje kot izključevanje znotraj skupine. V reifikaciji skupine ni prepoznano, da so identitetne dimenzije žive, da nastajajo in se oblikujejo v interakciji.

Interseksijski pristop ne razrešuje v celoti izhodiščne kritike identitetne politike. Do določene mere presega le prekritje različnih identitetnih pozicij z eno »mega« identiteto, ne odpravi pa problema unificiranja skupin, saj se to lahko zgodi skozi nove interseksijske kategorije (npr. temnopolte ženske). Teorija interseksionalnosti se torej ne ukvarja posebej z vprašanji posamezne identitete, pač pa primarno želi obravnavati sistemska in strukturna vprašanja kompleksnih neenakosti in diskriminacije. Ali kot pravi Mari J. Matsuda (1991), interseksionalno načelo v raziskovanju pomeni zastaviti tisto »drugo vprašanje«:

Način, na katerega poskušam razumeti medsebojno povezanost vseh oblik podrejenosti, je z metodo, ki ji pravim ‚zastavi drugo vprašanje‘. Ko vidim nekaj, kar je videti rasistično, se vprašam: ‚Kje je v tem patriarhat?‘ Ko vidim nekaj, kar je videti seksistično, vprašam: ‚Kje je v tem heteroseksizmu?‘ Ko vidim nekaj, kar je videti homofobno, se vprašam: ‚Kakšno vlogo igra pri tem razredna dimenzija?‘ [...] To nam pomaga spoznati, da nobena oblika podrejenosti nikoli ne obstaja sama (Matsuda, 1991: 1189).

Prav slednje – podrejenost, ki ni sama – opozarja na ključno dimenzijo interseksionalnosti in razlike v odnosu do morda bolj znanega koncepta multiple diskriminacije. Medtem ko ideja multiple diskriminacije predpostavlja enodimenzionalno razumevanje diskriminacije in seštevanje dimenzij, saj je zgolj deskriptivni popis različnih osebnih okoliščin, na osnovi katerih je posameznik potencialno lahko diskriminiran, interseksijski pristop pomeni ukvarjanje s součinkovanjem različnih dimenzij diskriminacije. Povedano drugače, ko govorimo o intersekciji spolne in rase diskriminacije, nimamo opravka zgolj z dvema diskriminacijama – spolno in rasno – pač pa se na intersekciji spola in rase vzpostavlja nova vsebina, nova dimenzija diskriminacije, pri kateri ne gre za seštevek obeh diskriminacij, pač pa, kot poudarja Kimberlé Crenshaw (1991), za novo realnost diskriminacije. Zato je treba posameznika ali družbeno skupino, ki je hkrati diskriminiran_a na podlagi več osebnih okoliščin, obravnavati v okviru avtentične nove realnosti diskriminacije, ki se vzpostavlja na intersekciji.

Kimberlé Crenshaw (1989, 1991) s konceptom interseksionalnosti bolj cilja na njene systemske dimenzije kot pa na identitetna vprašanja, zato loči med tremi tipi interseksionalnosti. Prva je strukturna interseksionalnost, ki označuje potrebo po obravnavanju konteksta določene identitetne pozicije, da bi lahko celostno razumeli način, prek katerega prihaja do diskriminacije. S politično interseksionalnostjo opredeljuje različne politike, ki se izvajajo »v imenu« določenih skupin, ki jim posameznik hkrati pripada in v okviru katerih so si te politike lahko tudi v nasprotju, če ne reflektirajo pozicije tistih, ki so znotraj določene skupine v intersekciji z drugimi identitetami. Tretji tip interseksionalnosti je reprezentacijska interseksionalnost, ki, kot opozarja Mieke Verloo (2006), skozi vprašanje analize diskurza tematizira, kako neinterseksijski pristop v sicer protidiskriminacijskem diskurzu prispeva k njegovi šibitvi. Kimberlé Crenshaw (1991: 1282) je zapisala, da se, ko en tip diskurza ne prepozna pomembnosti drugega tipa diskurza, okrepijo pozicije moči, proti katerim sta sicer usmerjena oba. Odsotnost interseksijske perspektive v protidiskriminatornem diskurzu lahko prispeva k njegovi slabitvi in krepitvi diskurzov, ki so uperjeni zoper njega. Konkretno, Kimberlé Crenshaw (1991) na primeru analize izkušenj temnopoltih žensk v ZDA pokaže, kako feministična perspektiva, ki ob refleksiji patriarhata hkrati ni zmožna refleksije rasizma, rezultira v tem, da feminizem (lahko) reproducira rasizem, antirasizem pa podrejenost žensk. Po Mieke Verloo (2006) reprezentacijska interseksionalnost hkrati obravnava tudi vprašanje strukture in politike. Različne politike, povezane z določenimi družbenimi skupinami, se namreč manifestirajo na ravni

posameznih diskurzov, ti pa odsevajo identitetne pozicije in razmerja moči v družbeni strukturi, torej strukturno intersekcionalnost. Prav zato je obravnava reprezentacijske intersekcionalnosti neločljivo povezana tudi s političnimi in strukturnimi dimenzijami intersekcijskega pristopa. Vse te tri intersekcionalnosti smo obravnavali tudi v naši raziskavi.

1.2 Intersekcionalna perspektiva v raziskovanju diskriminacije v Sloveniji

Pregled dosedanjih raziskav o diskriminaciji in praksah neenakosti v Sloveniji v obdobju od leta 1991 do 2018 kaže, da je bila glavnina raziskovalnega dela usmerjenega v enodimenzionalno razumevanje diskriminacije (Učakar in drugi, 2019).² Kljub temu se že v devetdesetih letih prejšnjega stoletja pojavijo prva tematiziranja presečnih diskriminacij, čeprav v prvih raziskavah avtorice in avtorji za opis tovrstnih presečnosti še ne uporabljajo koncepta intersekcionalnosti. V večini primerov gre za raziskovalno optiko, ki vprašanje spola analizira skozi prečenje z drugimi osebnimi okoliščinami oziroma statusi, kot so na primer etnična pripadnost (Zaviršek, 1994; Lukšič Hacin 2002), duševno zdravje (Flaker, 1999; Zaviršek in Škerjanc, 2000) ali hendikep (Kralj, 2008; Zaviršek, 2013).

Elemente intersekcionalne analize lahko zasledimo tudi v nekaterih drugih raziskavah, ki se ukvarjajo s položajem znanstvenic v akademskem prostoru (Jogan, 1997; Hofman, 2017), v raziskavah, ki obravnavajo spol skozi prečenje z migrantskim statusom (Cukut Krilić, 2009; Milharčič Hladnik in Mlekuž, 2009), vključno z razredom in državljanstvom (Pajnik in Bajt, 2013, 2021) ali z versko pripadnostjo (Zalta, 2018), kompleksnejše intersekcionalnosti pa lahko vidimo v raziskavi o nevidnosti reproduktivnega dela, v okviru katerega je spol pomembno zaznamovan z vprašanji nacionalnosti, rase, razreda, državljanstva in življenjskega obdobja (Hrženjak, 2007). V zadnjih letih je nastalo tudi nekaj študij na področju izobraževanja, v katerih je prav tako mogoče

2 Za celoten pregled raziskav, ki smo ga opravili v okviru projekta »Državljanstvo in diskriminacija: intersekcijski pristop k raziskovanju družbene izključenosti«, glej: Učakar, Tjaša, Fabijan, Emanuela, Smrdelj, Rok in Ješe Perković, Ana. 2019. Raziskovalna dinamika na področju diskriminacije v Sloveniji: uveljavljanje intersekcionalne analize. *Časopis za kritiko znanosti*. 2019, 47 (275): 129–159. V tem delu uvodnega poglavja povzemamo zgolj ključne ugotovitve pregledne analize raziskav o intersekcijski diskriminaciji v Sloveniji. Glej tudi Mandelc, Damjan. 2022. Priseljenci, diskriminacija in državljanstvo v intersekcijski perspektivi. *Teorija in praksa*, v tisku.

zabeležiti intersekcijski pristop pri pojasnjevanju šolskega uspeha deklic in dečkov (Mladenović, 2016) oziroma vrstniškega nasilja (Hrženjak, 2011).

Prva in do sedaj najširše zastavljena raziskava (v smislu števila upoštevanih osebnih okoliščin), ki se je specifično ukvarjala z vprašanjem intersekcijske diskriminacije v Sloveniji, je nastala leta 2009 (Kuhar, 2009). Raziskava je odprla nekatera pomembna metodološka vprašanja o tem, kako je mogoče raziskovati izkušnje intersekcijske diskriminacije v praksi vsakdanjega življenja, sicer pa je potrdila, da je diskriminacija tudi med osebami, ki se lahko znajdejo na intersekciji potencialnih diskriminacij, praviloma razumljena enodimenzionalno oziroma v obliki seštevek, ne pa kot neka nova realnost, ki jih postavlja v specifičen položaj prav zaradi součinkovanja in prečenja več osebnih okoliščin. Še več: sodelujoči v raziskavi so pogosto poudarjali le eno od identitet kot ključno in najpomembnejšo in ta je običajno prekrila vse druge identitetne dimenzije posameznika oziroma posameznice. Ta sicer ni nujno fiksna in se lahko v času spreminja; po navadi je najpomembnejša tista, ki se zdi bolj ogrožena ali pa fizično vidna in je zato ni mogoče skriti. Kljub omenjenim omejitvam, ki sicer predstavljajo pomemben vpogled predvsem v epistemologijo raziskovanja diskriminacije, je ta obsežna empirična študija zabeležila vrsto pričevanj in izkušenj z intersekcijsko diskriminacijo v Sloveniji.

Druga obsežnejša raziskava intersekcijske diskriminacije v Sloveniji je nastala leta 2011 (Jalušič in Hrženjak, 2011). V nasprotju s prvo, ki se je ukvarjala z intersekcijso diskriminacijo na ravni vsakdanjega življenja in z narativom žrtev diskriminacije, je bila druga usmerjena v analizo strukturne in politične intersekcionalnosti. Raziskava je v ospredje postavila vprašanje spola in učinkovanje spola skozi druge dimenzije neenakosti – etničnosti/rase, razreda, starosti in državljankega statusa.

Na mikroravni sta avtorici Vlasta Jalušič in Majda Hrženjak analizirali individualne življenjske izkušnje diskriminacije starejših žensk, migrantk in Rominj, na mezoravni sta se ukvarjali z institucijami in organizacijami, ki naj bi s socialnimi storitvami blažile neenakost in njene posledice za ljudi, na makroravni pa ju je skozi intersekcionalno perspektivo zanimalo oblikovanje politik. Med drugim ugotovljata, da se intersekcionalnost v obstoječih politikah večinoma ne pojavlja in ni tematizirana, pojavljajo pa se različno imenovani zametki tega, čemur bi lahko rekli intersekcionalnost ali kompleksne neenakosti. Pojasnjujeta, da so te »intersekcije zvečine obravnavane kot 'dodajanje' dimenzij in redko razumljene kot kompleksni statusi neenakosti« (ibid.: 109). Analiza je pokazala, da je intersekcionalnost najizraziteje prisotna v dokumentih, povezanih

s politikami trga dela (npr. politika zaposlovanja starejših žensk), najmanj pa, kar je ironično, v dokumentih, ki neposredno prepovedujejo diskriminacijo. Avtorici poudarjata, da prav noben protidiskriminacijski dokument, ki sta ga analizirali, ne prepozna interseksijske ali t. i. prečne diskriminacije. Ta je, kot ugotavljamo v naši raziskavi, v slovensko zakonodajo vstopila šele leta 2016 s sprejetjem *Zakona o varstvu pred diskriminacijo*, ki v 12. členu med hujšimi oblikami diskriminacije navaja tudi »večkratno diskriminacijo«.

V zadnjih letih je vsaj posredno upoštevanje interseksijske perspektive postalo standardna in nujna dimenzija raziskovanja v družboslovju v Sloveniji (npr. Zaviršek, 2013; Razpotnik, 2013; Vidmar Horvat, 2014; Hrženjak, 2014; Hrženjak in Pajnik, 2015; Mladenović, 2016; Hofman, 2017; Zalta, 2018; Zaviršek, 2018; za celoten pregled glej: Učakar in drugi, 2019). Svoj domicil ima resda predvsem v študijah spolov, pri katerih prečenje spola z drugimi osebnimi okoliščinami in statusi ostaja osnovna prizma interseksijske analize. Kljub temu se z razumevanjem kompleksnih neenakosti in z dejstvom, da so vsi vidiki družbenega življenja umeščeni v določen politični in kulturni kontekst, ta raziskovalna perspektiva širi tudi na področja, pri katerih pozicija spola ni izhodiščna točka raziskovanja.

Medtem ko se je prva omenjena študija o intersekcionalnosti v Sloveniji ukvarjala predvsem s strukturno intersekcionalnostjo, druga pa je k temu dodala tudi politično intersekcionalnost, smo z našo raziskavo poskušali zajeti vse tri dimenzije intersekcionalnosti, kot jih definira Kimberlé Crenshaw (1991). Poleg strukturne in politične smo obravnavali tudi reprezentacijsko intersekcionalnost. V nadaljevanju natančneje predstavljamo uporabljeno metodologijo.

1.3 Raziskovanje intersekcionalnosti: metodologija in vzorec

Osnovni analitični razdelitvi tipov intersekcionalnosti v politično, reprezentacijsko in strukturno intersekcionalnost (Crenshaw, 1991: 1245) smo v raziskovalnem projektu pripisali ustrezno metodologijo. Politično intersekcionalnost smo v analizi zakonodajnih besedil in pripadajočih parlamentarnih obravnav raziskovali s pomočjo kritične analize okvirov, za reprezentacijsko intersekcionalnost, kot se pojavlja v medijskih poročilih o omenjenih zakonodajnih postopkih, smo uporabili metodo analize vsebine, v fokusnih skupinah s strokovnjakinjami in strokovnjaki z analiziranih področjih pa smo zasledovali

predvsem strukturno intersekcionalnost, čeprav smo se v teh pogovorih dotaknili tudi preostalih dveh tipov intersekcionalnosti.

Koncept intersekcionalnosti oziroma intersekcijske diskriminacije smo operacionalizirali tako, da smo ga analitično razdelili v tri možne tipe pojavljanja:

- Prvi tip intersekcionalnosti vključuje *hkratno upoštevanje več osebnih okoliščin* oziroma njihovo prečenje. V osnovi smo upoštevali štiri osebne okoliščine – spol, spolna usmerjenost, etničnost in verska pripadnost – ki so bile tudi fokus našega raziskovanja, zabeležili pa smo tudi preostale možne osebne okoliščine. Med njimi se je kot pomembna okoliščina izkazala predvsem starost, saj se intersekcionalnosti, ki se pojavljajo v analiziranih zakonih in politikah, pogosto pojavljajo prav v upoštevanju prečenja starosti in še ene osebne okoliščine. Primeri prvega tipa intersekcionalnosti so, na primer, identitetne pozicije, kot so lezbijka (spol * spolna usmerjenost), musliman (spol * verska pripadnost, lahko tudi etničnost), slovenski katolik (nacionalnost * verska pripadnost, odvisno od konteksta lahko tudi spol) in podobno.
- Drugi tip intersekcionalnosti predstavlja *prečenje osebne okoliščine s posameznikovim statusom*, ki mu ga pripisuje politika, državni organ, medijska interpretacija itd. Možni primeri drugega tipa intersekcionalnosti so zapisi, kot so »migrantka« (spol * migrantski status), »Rom, prejemnik socialne pomoči« (etnična pripadnost, lahko tudi spol, in status prejemnika socialne pomoči) in podobno. Statusa v tem tipu intersekcionalnosti nismo razumeli izključno v formalno-administrativnem smislu, pač pa širše, v kontekstu pozicioniranja v družbene hierarhije in odnose moči.
- V tretji tip intersekcionalnosti smo vključili *križanje osebne okoliščine z družbenim kontekstom*, ki smo ga razumeli kot tiste vidike prečenja osebnih okoliščin, ki so povezani s socialnimi, političnimi, kulturnimi ali ekonomskimi vidiki hierarhizacije. V to kategorijo intersekcionalnosti tako spadajo razprave o, na primer, revnih ženskah v nasprotju z bogatimi ženskami, izobraženimi migranti v nasprotju z neizobraženimi migranti in podobno, pa tudi zapisi, kot so »radikalni musliman« (verska pripadnost * kulturno-politična interpretacija konteksta).

V prvem delu empirične analize smo z metodo kritične analize okvirov analizirali ključne zakone, uvodne pojasnitve zakonov, amandmaje zakonov in politično razpravo ob sprejemanju teh zakonov in dokumentov v povezavi z vprašanjem diskriminacije in s štirimi osebnimi okoliščinami, ki smo jih postavili v središče našega zanimanja: spol, spolna usmerjenost, etničnost in

verska pripadnost. Te osebne okoliščine slovenska Ustava (14. člen) in evropsko pravo (npr. 13. člen amsterdamske pogodbe) razumeta kot tiste okoliščine (poleg še nekaterih drugih), na podlagi katerih je prepovedana diskriminacija.

V nadaljnjih poglavjih je 72 analiziranih besedil in pripadajočih razprav na parlamentarnih odborih in zasedanjih parlamenta predstavljeno podrobneje, tu naj navedemo le osnovne zakone, ki smo jih vzeli za izhodišče analize. Na področju spola smo analizirali *Zakon o enakih možnostih žensk in moških* (2002) z dopolnitvami in spremembami zakona leta 2018 in 2019, na področju spolne usmerjenosti smo se ukvarjali z amandmaji k *Zakonu o zakonski zvezi in družinskih razmerjih* (2015), vprašanje etničnosti (in v povezavi s tem tudi vprašanje migracij in tujosti) smo raziskovali skozi analizo dopolnitev *Zakona o tujcih* (2017), dopolnitev *Zakona o varstvu javnega reda in miru* (2015), dopolnitev *Zakona o romski skupnosti* (2017), analizirali pa smo tudi razpravo o *Globalnem dogovoru o varnih, urejenih in zakonitih migracijah* (2018). Vprašanje verske pripadnosti smo analizirali s pomočjo sprememb in dopolnitev *Zakona o verskih skupnostih* (2013), splošno tematiko diskriminacije pa smo analizirali skozi *Zakon o varstvu pred diskriminacijo* (2016).

V drugem delu raziskave smo se osredotočili na medijske zapise ob sprejemanju in/ali spreminjanju omenjenih zakonov, ki smo jih analizirali s pomočjo metode kritične analize diskurza (KAD).³ Osredotočili smo se na novinarska besedila, objavljena na štirih spletnih portalih: MMC, 24ur.com, Siol in Nova24TV. Prvi trije po podatkih raziskave MOSS⁴ sodijo med najbolj obiskane spletne strani v Sloveniji, portal Nova24TV pa smo vključili v raziskavo zaradi izrazite ideološke profiliranosti.

Ustrezna besedila smo iskali s pomočjo ključnih besed (npr. naslov zakona), časovno pa smo jih zamejili na čas dveh tednov pred sprejetjem zakona oziroma razpravo v parlamentu in dveh tednov po tem. V primerih, ko je bil tovrstni časovni okvir preozek in je iskanje pokazalo, da v tem časovnem okviru ni bilo ustreznih medijskih objav, smo časovno obdobje razširili, da smo v vzorec lahko vključili ustrezna besedila. Podrobnosti glede posameznih vzorcev analize

3 V sodobnosti se je za to metodologijo oziroma tovrstne metodološke pristope uveljavil izraz kritične študije diskurza (KŠD), a ker smo v prijavi raziskave navajali kritične analize diskurza (KAD), to poimenovanje ohranjamo tudi v uvodnem poglavju. Več o tem glej Vezovnik, Andreja. 2018. »Metode analize diskurza.« V: *Zasebno je politično: kritične študije vsakdanjega življenja* (ur. Mirjana Ule, Tanja Kamin in Alenka Švab). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV, 147–161.

4 MOSS (Merjenje obiskanosti spletnih strani), <https://www.moss-soz.si/>, zadnji dostop 11. 4. 2022.

so pojasnjene v nadaljnjih poglavjih, skupaj pa je bilo v tem delu analiziranih 446 novinarskih besedil: 162 na portalu MMC, 85 na 24ur.com, 87 na Siol in 112 na NovaTV24.⁵

V tretjem delu raziskave smo izvedli štiri fokusne skupine s strokovnjakinjami in strokovnjaki iz vladnih, nevladnih in raziskovalnih organizacij v Sloveniji, ki se neposredno ukvarjajo z vprašanjem diskriminacije na omenjenih štirih področjih. Ker smo ta del raziskave izvajali v času epidemije covid-19, smo vse fokusne skupine izvedli na daljavo s pomočjo aplikacije Zoom. V fokusnih skupinah je skupaj sodelovalo 18 sogovornikov in sogovornic, ki so predstavljali naslednje institucije, organizacije in društva: Amnesty International, Delavska svetovalnica, Društvo Up, Društvo za nenasilno komunikacijo, Info Kolpa, Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije, Legebitra, Rdeče zore, Skupnost za zavest Krišne, Slovenska filantropija, Transakcija, Urad za verske skupnosti, Varuh človekovih pravic, Vita Activa in Zagovornik načela enakosti.

V raziskavi smo uporabili triangulacijo metod (Creswell, 2003), po kateri smo aplicirali kombinacijo treh metodoloških pristopov. Metodo kritične analize diskurza smo uporabili za analizo medijskih besedil, medtem ko smo zakone in politične razprave analizirali s kritično analizo okvirov. Fokusne skupine smo aplicirali kot uveljavljen pristop pri raziskovanju diskriminacije, ko so v ospredje postavljene osebne izkušnje žrtev diskriminacije oziroma izkušnje tistih, ki se s temi žrtvami neposredno ali posredno ukvarjajo. Epistemološke predpostavke in razlike v vsebini obravnavanega gradiva so torej narekovale različne metodološke pristope.

1.4 Zanemarljiva pojavnost intersekcionalnosti

Ugotovitve posameznih delov naše raziskave so podrobneje predstavljene v tematskih poglavjih v tej monografiji, a najsplošnejša ugotovitev vseh sklopov raziskave je, da je intersekcijska dimenzija marginalizirana tako v političnem kot medijskem diskurzu. Občasno se pojavlja predvsem v pasivni obliki, kar najpogosteje pomeni, da je intersekcionalna dimenzija vsebovana v samem

⁵ V tej monografiji ne predstavljamo medijske analize na vseh izbranih področjih. Za področje spolne usmerjenosti in medijskih prispevkov, povezanih s tujci, glej Smrdelj, Rok, Tjaša Učakar in Roman Kuhar. 2021. Marginalizacija intersekcijske perspektive: istospolna partnerstva in tujci na slovenskih novičarskih spletnih portalih. *Javnost* 28 (1): 122–140, DOI: 10.1080/13183222.2021.2012945.

subjektu politike ali medijske obravnave, vendar ni posebej tematizirana. Na odsotnost intersekcionalne dimenzije v politikah in zakonodaji so opozarjali tudi naši sogovorniki in sogovornice v fokusnih skupinah.

V nadaljevanju na kratko predstavljamo vse tri uporabljene metode v naši raziskavi, vsebinske ugotovitve iz posameznih delov raziskave pa so nato tematsko predstavljene v nadaljnjih poglavjih. V tem uvodnem pregledu se osredotočamo predvsem na nekaj splošnih ugotovitev iz kritične analize okvirov političnih govorov in zakonskih besedil. Kodiranje teh besedil je namreč omogočilo tudi deskriptivno statistično analizo gradiva s pomočjo programa SPSS.

1.4.1 *Kritična analiza okvirov*

Kritična analiza okvirov je diskurzivni pristop k preučevanju (temeljnih) norm, prepričanj in zaznav, ki so vključeni v izbrana besedila kot predmet analize. Generična oznaka »besedila« vključuje tako pisna besedila, govore, avdio in video posnetke.

Osnovni element analize je *okvir*. Mieke Verloo pojasnjuje, da je okvir »organizacijski princip, ki pretvarja fragmentarne ali naključne informacije v strukturiran in smiseln problem, pri katerem je rešitev implicitno ali eksplicitno vključena« (Verloo, 2005: 20). Z drugimi besedami: vsako besedilo je mogoče analizirati na način, da določimo, s katerimi problemi se besedilo ukvarja, jih definira in kaj ponuja (če sploh kaj) kot rešitev za ugotovljene težave. V osnovi je okvir oblika razlaganja ali kognitivna struktura, ki jo družbeni in predvsem politični akterji in akterke uporabljajo, da pojasnijo, konstituirajo in/ali reproducirajo določeno družbeno realnost.

Kako avtorji in avtorice besedila uokvirjajo problem, ki ga želijo obravnavati, pa tudi rešitev, ki jo ponudijo za identificirani problem, je odvisno od različnih dejavnikov. Kot pojasnjuje Carol Lee Bacchi (2009), avtorji in avtorice zapisanega besedila ali govorniki in govornice izrečenega besedila lahko uporabijo različne oblike strateškega oblikovanja problemov (in rešitev), da bi na tak način vplivali na določeno razpravo in odločanje ter da bi z izbranim uokvirjanjem najbolje in najučinkoviteje mobilizirali naslovnike za uresničevanje svojih ciljev.

Uokvirjanje je lahko tudi nenamerno ali nezavedno in odraža (ter reproducira) prevladujoče diskurze, prakse izključevanja, fobije in podobno, kar obstaja v določeni družbi in kar s pomočjo kritične analize okvirov poskušamo

razkriti in pojasniti. Definiranje problemov namreč ni vedno izključno svobodna izbira posameznika, pač pa je vsak, ki izraža določeno pozicijo, vedno že postavljen v politični in kulturni kontekst, ki to izražanje uokvirja. Izbira uokvirjanja tako ni odvisna zgolj od posameznega akterja, pojasnjujeta Snow in Benford (1988), pač pa na izbiro vplivajo značilnosti okolja, v katerem so oblikovani okviri izražanja. To pomeni, da »kulturni pomeni« (Bacchi, 2009) pomembno vplivajo na procese oblikovanja in so po Dombosu in sod. (2012) še pomembnejši kot namernost procesa oblikovanja s strani določenih akterjev in akterk.

Naše osrednje vprašanje v prvem delu raziskave je bilo, v kolikšni meri je (strateško) oblikovanje problemov pozorno na interseksionalne dimenzije in ali je interseksionalnost lahko nekaj, kar prispeva k politični strategiji definiranja problemov in posledično iskanja rešitev zanje.

Naša predpostavka je bila, da je vsako posamezno besedilo, ki smo ga analizirali, sestavljeno iz enega ali več okvirov, ki jih definira več označevalcev oziroma t. i. markerjev (prim. Dombos in sod., 2012). Okvir torej sestavlja kombinacija različnih markerjev.

Markerji oziroma označevalci so odgovori na »senzibilizacijska vprašanja« (Verloo in Lombardo, 2007: 35), ki nam pomagajo prepoznati določene vidike besedila, na katerih so zgrajeni okviri. Ta vprašanje so na primer: Kaj je problem? Kaj je rešitev problema? Kdo je »žrtev« problema (oziroma koga problem zadeva)? Kdo problem povzroča? Kaj je cilj rešitve? Kaj je treba storiti? Kakšna je normativna podlaga za predlagano rešitev?

Osnovna označevalca, ki smo ju upoštevali pri svoji analizi, sta »diagnoza« (identifikacija problema) in »prognoza« (identifikacija rešitev). Pri vsakem delu – diagnozi in prognozi – smo nato identificirali še druge vsebinske elemente besedila oziroma označevalce, ki skupaj sestavljajo okvir – bodisi okvir problema ali okvir rešitve. Ti označevalci so vključevali odgovore na vprašanja, kaj povzroča problem, kdo povzroča problem (»aktivni akter«), kdo je žrtev problema oziroma koga problem zadeva (»pasivni akter«) in ali se na ravni definicije problema, aktivnega akterja in pasivnega akterja pojavlja kakšna od treh operacionaliziranih oblik interseksionalnosti. Iste elemente smo identificirali tudi na ravni prognoze: kako rešiti identificirani problem, kdo je zadolžen za rešitev (»aktivni akter«), čigav problem bo rešen (»pasivni akter«) in kje, če kje, se pojavlja interseksionalnost. Z metodo kritične analize okvirov smo torej kodirali besedila na način, da je mogoča primerjava in analiza izbranih besedil, pri čemer smo analizo zamejili na največ

tri diagnoze in tri prognoze na posamezno besedilo (več o tem v Kuhar in Pajnik, 2019).

S pomočjo okvirov smo sintetizirali posamezne diagnoze in prognoze, združili smo jih v smiselne kategorije, iz katerih je mogoče razbrati ključne ideje in ideologije, ki jih izražajo identificirani problemi in predlagane rešitve. Kot bomo videli v nadaljevanju, se je v analiziranih besedilih, predvsem pri razpravah v parlamentu, pogosto zgodilo, da govorec ali govorka za identificirane probleme ni ponudil_a nobenih vsebinskih rešitev ali pa je te iskal_a na povsem drugem vsebinskem polju.

V vzorec smo vključili 72 dokumentov. Med njimi so nekaj več kot polovico (53 %) predstavljale razprave v Državnem zboru ob obravnavi predlogov zakonov, ki so bili relevantni za našo analizo. Slabih 38 % predstavljajo razprave o teh predlogih na parlamentarnih odborih, v analizo pa smo vključili tudi 7 zakonov (kar predstavlja slabih 10 % vzorca), pri čemer smo analizirali uvodni, pojasnitveni del zakona. Kot rečeno, nas je pri analizi primarno zanimalo, ali se v pojasnitvah zakonov in v razpravi o njih pojavlja vprašanje interseksionalnosti, ki smo jo razumeli v najširšem možnem obsegu treh zgoraj omenjenih operacionalizacij, in na kakšen način se ta tematika pojavlja v analiziranih gradivih.

Največji delež analiziranih dokumentov (50 %) je vseboval reference na etnično pripadnost, kamor smo šteli tudi vprašanja, povezana z romskim prebivalstvom in s tujimi delavci oziroma ne-državljanji; sledi vprašanje spola, ki se pojavlja v 43 % dokumentov, verska pripadnost v nekaj več kot 22 % dokumentov, najmanjkrat pa je tematizirana spolna usmerjenost, ki se pojavlja v slabih 13 % analiziranih dokumentov. V pojasnitvah zakonov in razpravah o njih se pojavljajo tudi splošne reference na vprašanje diskriminacije, brez specifične navedbe osebne okoliščine diskriminacije. Tovrstne reference so se pojavile v 25 % analiziranih dokumentov.⁶

V vseh analiziranih dokumentih smo identificirali 139 diagnoz oziroma problemov, ki jih je mogoče združiti v 11 sklopov, kot prikazuje spodnja tabela (tabela 1).

6 Seštevek je več kot 100 %, ker se posamezne osebne okoliščine pojavljajo hkrati v več dokumentih.

Tabela 1: Kategorizacija identificiranih diagnoz v vseh analiziranih dokumentih

Problemski sklop (kategorija)	Število diagnoz	Podkategorije problemskih sklopov (število posameznih diagnoz)
Diskriminacija po spolu	41	1. muslimanke (6) 2. neenakost žensk (22) 3. neenakost žensk – pravo (5) 4. neenakost žensk – biologija (1) 5. neenakost moških (2) 6. kvote (2) 7. drugo (3)
Problemi v zakonodaji	37	1. zaposlovanje tujcev (2) 2. začasno bivanje (5) 3. registracija verske skupnosti (5) 4. neusklajenost zakonodaje z EU (9) 5. združitev družine (2) 6. pravna neurejenost (11) 7. pravni status (1) 8. odsotnost nadzora (1)
Politična nasprotja	13	
Pravice Romov	13	1. romske pravice (2) 2. bivanjske razmere (6) 3. neaktivnost Romov (1) 4. pravni vidiki – Romi (4)
Diskriminacija istospolno usmerjenih	10	1. zakonska neurejenost področja (7) 2. predsodki (1) 3. posvojitev otrok (2)
Migracije (migranti, begunci)	10	1. neurejenost migracij (2) 2. ogroženost zaradi migracij (5) 3. multikulturalizem (1) 4. vključevanje migrantov (1) 5. diskriminacija migrantov (1)
Diskriminacija verske skupnosti	4	1. diskriminacija verske skupnosti (2) 2. ločenost cerkve in države (3)
Revščina	4	1. revščina – Romi (3) 2. revščina – brezposleni (1)
Diskriminacija delavcev	2	1. izkoriščanje tujih delavcev (2)
Človekove pravice	2	1. drugo (2)
Diskriminacija	2	1. diskriminacija in sodni sistem (2)
Skupaj	139	

Enajst tematskih sklopov, ki smo jih identificirali v analiziranih dokumentih, odseva tematike, ki so bile vključene v našo analizo. Podatkov o pogostosti pojavnosti posameznih tematik v parlamentarnih razpravah in v pojasnitvah predlogov zakonov ni mogoče generalizirati, saj odsevajo specifičen vzorec, ki smo ga oblikovali.

V prvem sklopu, »Diskriminacija po spolu«, so bili identificirani problemi, povezani z različnimi družbenimi in političnimi vidiki neenakosti žensk v slovenski družbi. Nekateri od teh problemov se specifično navezujejo tudi na pravno neenakopravnost žensk, poudarjen je bil tudi biološki vidik (tj. rojevanje) kot vir neenakosti, razpravljali so o kvotah in o neenakosti moških, del razprav na to temo pa je bil povezan tudi s položajem muslimank v zahodnem svetu, predvsem skozi trk zahodne kulture s kulturo, ki zahteva nošenje naglavne rute. V teh razpravah je šlo večinoma za t. i. femonacionalistično pozicijo (Farris, 2017), s katero nekateri poskušajo preprečiti migracije v imenu enakosti in domnevne ogroženosti žensk na zahodu, ki naj bi jih ogrožala tuja, patriarhalna kultura.

Drugi sklop identificiranih problemov, »Problemi v zakonodaji«, je povezan z nomotehničnimi, administrativnimi in drugimi težavami v zakonodaji, ki povzročajo probleme na različnih področjih: od urejanja statusa tujih delavcev v Sloveniji in možnosti združitve z družino do registracije verskih skupnosti in podobno. Pomemben del teh problemov je povezan z nezadostnim prenosom evropske zakonodaje (direktiv) v nacionalni pravni sistem.

Tretji najobsežnejši sklop problemov je povezan z ideološkimi boji političnih strank – to je sklop »Politična nasprotja«. V tem primeru ne gre za vsebinske probleme, pač pa predstavniki različnih strank opozarjajo, da njihovi nasprotniki predstavljajo težavo, ker ne sledijo njihovim predlogom. V zgornji tabeli teh problemov nismo posebej klasificirali, ker gre za zelo veliko razdrobljenost in dnevnopolitično specifičnost identificiranih problemov oziroma diagnoz.

Med obsežnejšimi problemskimi sklopi naj omenimo še vprašanja, povezana s položajem in pravicami Romov, pri katerih so posebej poudarjena neurejena bivanjska razmerja, vprašanja, povezana s položajem istospolno usmerjenih posameznic in posameznikov, pri katerih se večina težav veže na pravno neurejenost in nevidnost istospolnih partnerskih zvez, ter na vprašanja, povezana z migracijami, pri katerih prevladujejo uokvirjanja, ki migracije predstavljajo skozi domnevno ogroženost večinskega prebivalstva.

V tej raziskavi nas bolj kot pogostost pojavljanja posameznih tematik zanima, ali so obravnavane skozi intersekcijsko perspektivo. Na ravni definicije

problema (diagnoze) je bila intersekcionalnost identificirana pri slabih 24 % vseh problemov. Večinoma se pojavlja prečenje dveh dimenzij. V intersekcionalnosti se najpogosteje pojavlja osebna okoliščina spola, druga najpogostejša intersekcionalnost pa je povezana s statusom. V ta kontekst sodijo status, povezan z begunsko ali migrantsko izkušnjo, status, povezan z zaposlitvijo oziroma opravljanjem profesije, status, povezan z (ne)državljanstvom (tujci), in v manjši meri tudi status, povezan z zakonskim stanom (npr. ločena oseba). Med drugimi osebnimi okoliščinami, ki jih nismo posebej obravnavali, se pojavljata predvsem starost in starševstvo. V kontekstu prečenja posameznih dimenzij se najpogosteje pojavljajo intersekcije spola s statusom in spola z versko pripadnostjo (tabela 2).

Tabela 2: Intersekcionalnosti na ravni diagnoze

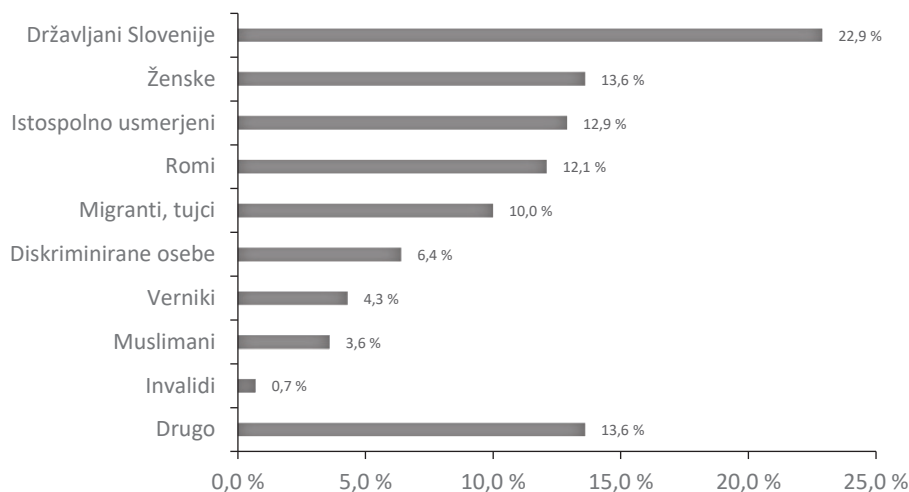
	N	%
Spol * status	12	42,8 %
Spol * vera	5	17,8 %
Etnična pripadnost * status	2	7,1 %
Spol * etnična pripadnost	2	7,1 %
Spol * spolna usmerjenost	1	3,6 %
Vera * spolna usmerjenost	1	3,6 %
Vera * etnična pripadnost	1	3,6 %
Vera * status	1	3,6 %
Vera * etnična pripadnost * status	1	3,6 %
Spol * status * kontekst	1	3,6 %
Status * kontekst	1	3,6 %
SKUPAJ	28	100,0 %

Glavnina intersekcionalnosti se v analiziranem gradivu pojavlja v pasivni obliki, kar pomeni, da je intersekcionalnost vsebovana v samem subjektu politike, ni pa aktivno obravnavana, izpostavljena ali analizirana. Identificirana mesta intersekcionalnosti v analiziranih gradivih torej bolj govorijo o obstoju potencialne intersekcijske oziroma prečne diskriminacije, za katero pa zakonodajalec in politični razpravljavci in razpravljavke večinoma niso zadostno senzibilizirani, da bi jo prepoznali in kot tako tudi upoštevali v politikah.

Med vsemi analiziranimi besedili je nekaj več kot 43 % takih, ki ne omenjajo posebej akterja, ki povzroča problem. Tisti, ki ga, izvor problema večinoma

pripisujejo bodisi državi oziroma političnim strankam, njihovim interesom in ciljem ali pa se osredotočajo na pomanjkljivo, problematično zakonodajo in obstoječi pravni red, ki iz takih ali drugačnih razlogov povzroča identificirani problem oziroma probleme.

Med pasivnimi akterji, torej tistimi, ki so žrtve določenega problema, smo identificirali devet najpogosteje omenjenih akterjev. Zanimivo je, da so kot žrtve problemov v največjem deležu opredeljeni državljanke in državljani Slovenije, šele nato sledijo posamezne identitetne kategorije, ki so fokus naše analize: ženske, Romi, istospolno usmerjeni, migranti in tujci. Državljanke in državljani Slovenije so večinoma omenjeni kot žrtve sprejemanja zakonodaje ali urejanja pravic manjšin (slika 1).

Slika 1: Pasivni akterji na ravni diagnoze

V analizi pasivnih akterjev, torej tistih, ki jim identificirani problem povzroča težave, smo pri 23 % akterjev zaznali interseksijsko pozicijo. Ta se najpogosteje pojavi v povezavi s posameznikovim spolom, v skoraj enakem deležu pa tudi v povezavi s statusom, ki v primeru pasivnih akterjev pomeni bodisi zaposlitveni status, zakonski status, status migranta ali status tujca. Po pogostosti pojavljanja nato sledijo etnična pripadnost, verska pripadnost, spolna usmerjenost in druge osebne okoliščine, ki vključujejo starost in starševstvo. Če konkretno pogledamo prečenje osebnih okoliščin, se pri pasivnih akterjih najpogosteje pojavi prečenje spola s posameznikovim statusom (tabela 3).

Tabela 3: Intersekcionalnost na ravni pasivnih akterjev

	N	%
Spol * status	11	50,0 %
Spol * vera	3	13,7 %
Vera * spolna usmerjenost	2	9,1 %
Vera * etnična pripadnost	2	9,1 %
Etnična pripadnost * status	2	9,1 %
Spol * spolna usmerjenost	1	4,5 %
Etnična pripadnost * status * spol	1	4,5 %
SKUPAJ	22	100,0 %

Pri analizi prognoz oziroma podanih rešitev določenega problema ni presenetljivo, da se največji del prognoz, skoraj 6 %, nanaša na sprejem nove ali spremembo obstoječe zakonodaje, saj smo analizirali prav razprave ob sprejetju ali spremembi zakonodaje. Podrobnejše analize o podanih prognozah in o tem, ali zakonski predlogi vsebujejo intersekcijsko diskriminacijo, predstavljamo v posameznih poglavjih. V uvodnem pregledu naj omenimo le, da je le pri slabih 15 % podanih rešitev moč zaznati intersekcijsko pozicijo, a tudi v teh primerih gre za že prej omenjeno pasivno pojavljanje intersekcionalnosti. V večini primerov gre za intersekcijo s spolom, sledijo intersekcije z versko pripadnostjo (tabela 4). Med drugimi osebnimi okoliščinami, ki jih nismo posebej obravnavali, se v naši analizi pojavljajo predvsem vprašanje starševstva in tveganja za revščino oziroma dejanska revščina.

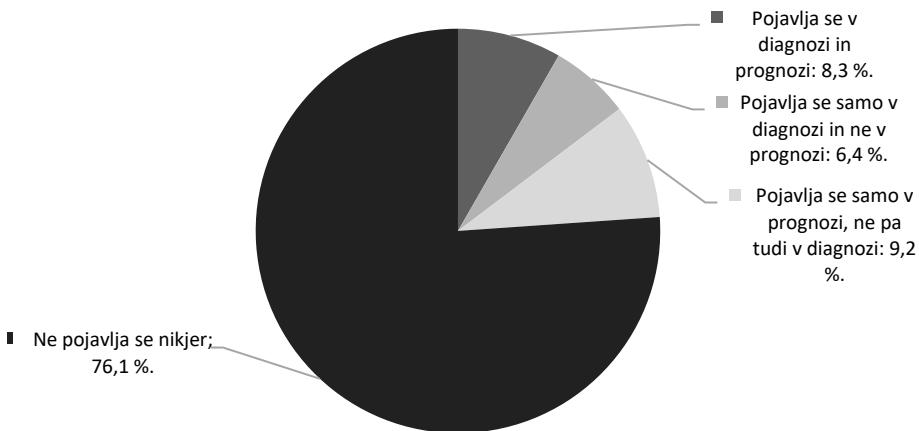
Tabela 4: Intersekcionalnosti na ravni prognoze

	N	%
Spol * status	8	50,0 %
Spol * vera	3	18,7 %
Spol * spolna usmerjenost	2	12,4 %
Vera * spolna usmerjenost	1	6,3 %
Vera * etnična pripadnost	1	6,3 %
Spol * etnična pripadnost	1	6,3 %
SKUPAJ	16	100,0 %

Govori in besedila, analizirana z metodo kritične analize okvirov, pogosto kažejo nekonsistentnosti med diagnozami in prognozami. Predvsem za politične govore velja, da so v njih pogosto poudarjene diagnoze oziroma naštevanje

problemov, prognoze oziroma rešitve pa večkrat ostajajo v ozadju ali pa je polje rešitve drugačno od polja diagnosticiranega problema (kot primer glej rezultate raziskovalnega projekta *Quing*, v katerem so bile analizirane evropske politike na področju enakosti spolov).⁷ Tudi v naši raziskavi ugotavljamo podobno, predvsem v povezavi z identificirano intersekcionalnostjo.⁸

V idealni skladnosti med diagnozami in prognozami bi identificirani problem, ki vključuje dimenzijo intersekcionalnosti, to moral obdržati oziroma tematizirati tudi v prognozi oziroma podani rešitvi, vendar že splošni kvantitativni pogled na analizirano gradivo kaže, da v analiziranih dokumentih ne moremo govoriti o tovrstnem ujemanju. Iz spodnje slike lahko vidimo, da se intersekcionalnost ne pojavlja v 76 % vseh tekstov – ne na ravni diagnoze oziroma definiranja problema ne na ravni prognoze oziroma predlaganih rešitev. A kar je še bolj povedno, je podatek, da se intersekcionalnost hkrati pojavlja le v dobrih 8 % diagnoz in prognoz (slika 2).

Slika 2: Konsistentnost pojavljanja intersekcionalnosti na ravni diagnoze in prognoze

7 *Quing*, <https://cps.ceu.edu/research/quing>, zadnji dostop 12. 4. 2022.

8 Analize uokvirjanja besedil v političnem polju sicer lahko pokažejo tudi nasprotno, ko pride do precejšnje skladnosti in ujemanja diagnoz s prognozami. Podatki raziskave v sedmih evropskih državah o populističnem uokvirjanju migracij na desnem polu političnega spektra pokažejo na precejšnjo diskurzivno »konsistentnost«, ko se kot odgovor na problem oziroma razumevanje migracij kot grožnje večinskemu prebivalstvu pojavijo rešitve, ki kot neposreden odgovor na problem predlagajo politike preprečevanja migracij in zaostrovanja mejnih režimov (Pajnik in sod., 2016).

Zgornji podatki so izračunani na ravni celotnega vzorca. Če iz njega izločimo vse diagnoze, ki nimajo interseksionalnosti, potem velja, da se interseksionalnost ohrani pri dobrih 47 % prognoz, v preostanku podanih rešitev (53 %) pa se interseksionalnost izgubi nekje na poti med definiranjem problema in podano rešitvijo.

1.4.2 *Kritična analiza diskurza*

V drugem delu naše raziskave smo se osredotočili na analizo izbranih medijskih besedil, ki so nastala ob sprejemanju analiziranih zakonov in dokumentov. Naslonili smo se na tradicijo t. i. kritične analize diskurza, kot jo je utemeljil Norman Fairclough (1992). Ta diskurz razume kot osnovno teoretsko orodje, s pomočjo katerega so posamezniki in posameznice ter družbene skupine konstituirani kot družbeni subjekti. Prav zato se kritična analiza diskurza ukvarja predvsem »z oblastjo, dominacijo, hegemonijo, neenakostjo in diskurzivnimi procesi njihovega razglašanja, prikrivanja, legitimiranja in reproduciranja« (Vezovnik, 2008: 84). Rečeno drugače: skozi diskurze se lahko utrjujejo relacije moči, diskurzi so tisti, ki vzpostavljajo in/ali reproducirajo reprezentacije družbenih manjšin in jih posledično lahko marginalizirajo ali, nasprotno, postavljajo v središče družbenega zanimanja. »Diskurz je, na primer, rasističen, seksističen ali pa poskuša prikazati nekatere domneve (najpogosteje napačne) o kakšnih vidikih družbenega bivanja kot zgolj zdravorazumske« (Fairclough in Wodak, 1997: 258). Kritična analiza diskurza nam torej omogoča skozi sistematično analizo medijskih tekstov prepoznati diskurzivne prakse diskriminacije in družbenega izključevanja ter diskriminatorne prakse, ki jih medijski teksti legitimirajo (Vezovnik, 2018).

Ključno izhodiščno vprašanje je, kdo ima možnost nastopanja v medijih, čigav glas je slišan in kdo govori o manjšinah, ki smo jih obravnavali v naši raziskavi. Skladno z nekaterimi drugimi raziskavami, opravljenimi v slovenskem prostoru (npr. Pajnik, 2016; Luthar, 2017; Jontes, 2017), ugotavljamo, da v medijskih besedilih, ki poročajo o sprejemanju protidiskriminacijskih zakonov oziroma zakonov, ki se dotikajo vprašanj družbenih manjšin, večinoma prevladuje glas predstavnikov parlamentarne politike. Ti imajo moč, da za določeno tematiko preko medijev vzpostavljajo prevladujoč oziroma osrednji način razumevanja določenega družbenega vprašanja. Množični mediji, ugotavlja Luthar (2017), z marginaliziranjem določenih pogledov normalizirajo in reproducirajo obstoječo družbeno realnost in s tem opuščajo vlogo kritičnega akterja, ki dekonstruira ideološke strategije v ozadju reproduciranja tega, kar je razumljeno kot zdravorazumsko in s tem že samo po sebi za domnevno nevprašljivo.

Pri naši analizi medijskih besedil smo se ukvarjali predvsem z vprašanjem, kako, na kakšen način in skozi katere vsebinske kontekste obravnavane manjšine vstopajo v medijski prostor. Zanimalo nas je, čigavi pogledi in interpretacije se reproducirajo v medijskem diskurzu, kakšne so implicitne (zdravorazumske) predpostavke v medijskih tekstih o ciljnih skupinah in katere diskriminatorne/nestrpne prakse medijski teksti legitimirajo. Posebej pa nas je zanimalo tudi, v kolikšni meri in na kakšen način medijski diskurz prepozna problematiko interseksionalnosti. Naša analiza 446 medijskih besedil na portalih MMC, 24ur.com, Siol in Nova24TV je pokazala, da interseksionalna perspektiva v medijskih tekstih praviloma ni prisotna, tam, kjer se pojavljajo zametki interseksionalnosti, pa ti niso posebej obravnavani, tematizirani ali sploh prepoznani kot taki.

1.4.3 *Fokusne skupine*

V fokusnih skupinah, ki smo jih izvedli kot tretji del empirične raziskave, smo združili strokovnjakinje in strokovnjake s področij, ki so jih obravnavali izbrani zakoni in dokumenti. Uvodoma smo načrtovali fizično izvedbo fokusnih skupin, ki pa zaradi razglašene epidemije covida-19 ni bila mogoča, zato smo se odločili za alternativno izvedbo – tj. spletni način izvedbe fokusne skupine. Ta lahko poteka prek različnih spletnih orodij za videokonference (Morgan in Hoffman, 2018) in tako kot fokusna skupina v fizičnem prostoru omogoča, da se udeleženci med seboj vidijo in lahko medsebojno komunicirajo. Uporabili smo videokonferenčno aplikacijo Zoom. Izvedli smo štiri fokusne skupine, v katerih je sodelovalo 18 strokovnjakinj in strokovnjakov iz 15 institucij, organizacij in društev, katerih delo je tako ali drugače povezano z osebnimi okoliščinami (spol, spolna usmerjenost, verska pripadnost, etnična pripadnost), ki so bile v središču naše analize.

Odločili smo se, da fokusnih skupin ne organiziramo »tematsko«, pač pa smo posamezno fokusno skupino oblikovali tako, da so bili vanjo vključeni strokovnjakinje in strokovnjaki z različnih tematskih področij. S tem smo zasledovali osrednjo prednost tega metodološkega pristopa, to je možnost vzpostavitve dialoga med sodelujočimi na fokusnih skupinah. Fokusne skupine so namreč oblika vodene razprave z izbrano skupino ljudi o določeni tematiki (Krueger in Casey, 2000) oziroma oblika skupinskega intervjuja, ki omogoča interakcijo med sodelujočimi, s tem pa tudi zajemanje širokega spektra pogledov, vedenj in izkušenj ter neposredno soočenje informacij, ki jih podajajo sodelujoči na fokusni skupini (Litosseliti, 2003; Morgan, 1996).

Za metodo fokusnih skupin smo se odločili tudi zaradi tega, ker omogoča pridobitev relativno širokega obsega informacij v relativno kratkem času in ker je primerna za identifikacijo (strukturnih) problemov na določenem področju delovanja. Metoda tako skozi skupinsko dinamiko, ki se ustvari na fokusni skupini, omogoča zbiranje informacij, pridobivanje različnih (ne)komplementarnih stališč in pogledov na določeno tematiko ter neposreden odziv raziskovalca oziroma raziskovalke, ki lahko že med tovrstnim pogovorom razčisti nejasnosti in nerazumevanja.

Izhodišča za vprašanja v fokusnih skupinah so bili preliminarni rezultati prvih dveh delov raziskave. S pomočjo podatkov, ki smo jih pridobili v fokusnih skupinah, smo dopolnili, kontekstualizirali ali pojasnjevali rezultate analize uokvirjanja in kritične analize diskurza, hkrati pa so strokovnjakinje in strokovnjaki odpirali tudi nove teme, ki so obravnavana vprašanja dodatno razpirala in širila.

Fokusne skupine smo organizirali okoli štirih vsebinskih sklopov. V prvem delu smo sodelujoče spraševali po izkušnjah in razlogih za diskriminacijo na njihovih področjih dela. Zanimali so nas tudi mehanizmi izključevanja. Z dialogom med različnimi strokovnjakinjami in strokovnjaki smo poskušali identificirati skupne mehanizme diskriminacije različnih družbenih manjšin. V drugem delu smo obravnavali koncept interseksijske diskriminacije in to, kako naši sogovorniki pri svojem delu upoštevajo posledice prečjenja različnih osebnih okoliščin. V tretjem delu smo se ukvarjali z medijskimi reprezentacijami ranljivih skupin, ki jih pri svojem profesionalnem delu srečujejo naši sogovorniki in sogovornice. Zanimali so nas pogledi in interpretacije naših preliminarnih rezultatov medijskih objav in to, kako medijske podobe manjšin, s katerimi se ukvarjajo, vplivajo na njihovo strokovno delo. Zadnji del fokusnih skupin je bil namenjen razpravi o obstoječih zakonodajnih rešitvah na področjih dela sodelujočih in o tem, kaj (ne)obstoj interseksijske diskriminacije v pravnih aktih pomeni za položaj in vsakdanje izkušnje manjšinskih skupin v Sloveniji.

Ugotovitve iz fokusnih skupin predstavljamo v posameznih poglavjih, na splošno pa lahko ugotovimo, da so sodelujoči opozarjali na prisotnost interseksijske diskriminacije na polju njihovega delovanja, pri čemer so omenjali predvsem strukturno interseksionalnost, ki izhaja iz posameznih diskriminatorskih zakonskih določil. Hkrati so na osnovi svojih izkušenj potrdili ugotovitve prejšnjih raziskav, po katerih posameznice in posamezniki, ki se srečujejo z diskriminacijo, poudarjajo le eno ključno dimenzijo svoje identitete, tisto, ki

jim je osebno najpomembnejša, medtem ko preostale identitete potiskajo v ozadje in najpogosteje ne tematizirajo, kako tudi te identitete skozi prečenje z »glavno« identiteto prispevajo k njihovi diskriminaciji ali družbeni izključitvi.

1.5 Struktura monografije

Posamezna poglavja v tem zborniku obravnavajo izbrane podatke iz vseh treh empiričnih delov naše raziskave. Avtorji in avtorice poglavij so se glede na tematiko odločili, v kolikšni meri bodo uporabili zbrano empirično gradivo. Nekatera poglavja se, glede na tematiko analize in glede na pridobljene podatke, osredotočajo primarno na prvi del empirične raziskave, v kateri smo uporabili kritično analizo okvirov, druga kombinirajo podatke iz prvega in drugega dela (tj. iz kritične analize medijskega diskurza), nekatera poglavja združujejo ugotovitve vseh treh delov empirične raziskave, deli v nekaterih poglavjih pa temeljijo tudi na dodatnih analizah, ki so jih opravili avtorji in avtorice poglavij in jih podrobneje predstavljajo v svojih besedilih.

V prvem poglavju »Stopenjska diskriminacija: izzivi prepoznavanja diskriminacije tujcev« Tjaša Učakar predstavlja izbrane rezultate iz analize *Zakona o tujcih* in s tem povezanih političnih in medijskih razprav. Analiza kaže, da se dimenzija intersekcionalnosti pojavlja obrobno, večinoma skozi intersekcijo statusa (tj. status tujca) ter spola ali starosti, vendar gre pri tem zgolj za pojavljanje v pasivni obliki, pri kateri je intersekcionalnost vsebovana v samem subjektu politike, ni pa aktivno obravnavana v politikah samih. Zato ne prese- neča dejstvo, da intersekcionalnosti na ravni diagnoz, povezanih s položajem tujcev v Sloveniji, ni zaznati. Tujci se torej v analiziranih dokumentih pojavlja- jo kot homogena skupina ne-državljanov, njihovo identiteto pa v totalnosti določa njihova tujost, ki prekrije vse druge možne ravni prečenja identitete. Totalnost v zaznavanju te skupine se reproducira tudi v medijskih zapisih, v katerih se intersekcionalnost v povezavi s tujci ne pojavlja niti kot obrobna tema. V ospredju medijskih reprezentacij o tujcih je implicitna predpostavka, da so tujci grožnja, njihova ozemeljska lociranost, torej razumevanje, da so »drugi«, nekdo, ki ne pripada, pa je postavljena kot glavno merilo (ne)prizna- vanja njihovih človekovih pravic.

Tudi medijski diskurz, ugotavlja Tjaša Učakar, nekritično zrcali prevladujoč politični govor ter tako normalizira in reproducira položaj tujcev kot »dru- gih« v slovenski družbi, kar pa v svojih posledicah deluje kot samouresničujoča se prerokba: tujost lahko postane enodimenzionalna totalna identiteta, ki jo

prevzamejo tudi migranti in migrantke sami, ob tem pa vse druge vidike svojega bivanja odrivajo na rob. V tem smislu je, kot je poudarila ena od sogovornic na fokusni skupini, razmišljanje o intersekcijski diskriminaciji pri tujcih pravzaprav oblika privilegija, saj gre pri njih večinoma za kršitev osnovnih človekovih pravic. Tjaša Učakar zato v zaključku svojega poglavja ugotavlja, da bazična prikrajšanost tujcev za prostor, torej pravico sploh biti na nekem ozemlju, onemogoča, da bi postali »politična bitja« in mislili diskriminacijo še skozi druge osebne okoliščine prečenja. Kot take – parafrazirajoč Crenshaw (1989) in njeno metaforo o križišču – položaj tujcev vidi kot tovorno vozilo, ki povzroča »nesrečo« kar v vsakem križišču.

Iztok Šori v poglavju »Intersekcionalnost v političnem in medijskem diskurzu o enakosti žensk in moških« obravnava spol kot osnovni identitetni označevalec ter njegovo prečenje v parlamentarni razpravi in medijskih odzivih na sprejemanje in dopolnjevanje *Zakona o enakih možnostih žensk in moških*. Tudi ta analiza je pokazala, da se intersekcionalnost le pasivno in sporadično pojavlja v razpravah o enakosti spolov. Tako zakon kot tudi spremljajoča politična razprava vprašanje spolov in s tem povezane diskriminacije tematizirajo enodimenzionalno, kategorija ženska pa je implicitno razumljena kot »zaposlena mati srednjega razreda«, s čimer so vse druge ženske izključene in zaradi neupoštevanja intersekcionalnosti ignorirane. Pri obeh spolih gre, ugotavlja avtor, »za dve homogeni celoti z istim ozadjem in istimi aspiracijami«. Medijski diskurz, povezan s spolom, je v nasprotju s političnim nekoliko kompleksnejši in pogosteje vsaj posredno obravnava tudi vprašanje intersekcionalnosti, vendar predvsem v povezavi s položajem žensk v politiki in na drugih mestih odločanja. Iztok Šori svoj prispevek tako zaključuje z ugotovitvijo, da je razumevanje diskriminacije v Sloveniji izrazito enodimenzionalno, razumevanje spolov pa etnocentrično, heteronormativno in cisnormativno, kar ohranja družbena razmerja moči med spoli v naši družbi.

Tretje poglavje »Zakoni za slepe in gluhe: politični diskurz o istospolnih partnerstvih v intersekcijski perspektivi«, katerega avtor je Rok Smrdelj, se ukvarja z odmevno zgodbo v slovenski zgodovini odpravljanja diskriminacije. Obravnava namreč poskus izenačitve pravic raznospolnih in istospolnih parov v slovenskem pravnem redu leta 2015, ki je po referendumu leta 2012 rezultiralo že v drugem referendumu na to temo. Poglavje temelji na analizi parlamentarne razprave o predlaganih dopolnitvah *Zakona o zakonski zvezi in družinskih razmerjih* ter pokaže, da spol in spolna usmerjenost, čeprav se v razpravi o zakonu pojavljata kot dve ključni kategoriji, nastopata ločeno brez refleksije o možnem součinkovanju. Identiteta istospolno usmerjenih oseb je

tako predstavljena izključno z vidika enodimenzionalne perspektive. Ta je v politično razpravo večinoma prezrcaljena iz pravnega diskurza. Ne nazadnje je tudi ustavno sodišče leta 2009, ko je odločalo o pritožbi registriranega istospolnega para glede pravice do dedovanja, v kateri sta bila kot podlaga za drugačno obravnavo omenjena tako spolna usmerjenost kot spol, slednjega preprosto črtalo iz svoje odločitve, s katero so ugodili pritožnikoma in razveljavili diskriminatorni člen v *Zakonu o registraciji istospolne partnerske skupnosti*. S tem je bila, kot ugotavlja Rok Smrdelj, izgubljena možnost, da bi ustavno-pravna odločba upoštevala pojem interseksionalnosti.

Kljub temu lahko govorimo o refleksiji različnih kontekstov družbene izključenosti istospolno usmerjenih oseb, kar predlog zakona posebej obravnava. V vsebinskem smislu je to tudi eden od treh prevladujočih diskurzov, ki jih Rok Smrdelj identificira v parlamentarni razpravi. Poleg tega v razpravi prevladujeta še diskurz o otrokovih pravicah in liberalni diskurz izenačitve pravic raznospolnih in istospolnih parov. Smrdelj svojo analizo zaključuje z ugotovitvijo, da prav odsotnost refleksije o interseksionalnih dimenzijah analiziranega problema slabi liberalni diskurz o izenačitvi pravic in nasproti krepki diskurz o otrokovih pravicah, ki se uporablja proti enakim pravicam istospolno usmerjenih državljanek in državljanov.

Damjan Mandelc v poglavju »Migracije, diskriminacija in problem skrajne desnice« v izhodišče postavlja aktualno razpravo o migracijah in o državljanstvu kot garantu univerzalnih pravic in enakosti v post-globalnem svetu. Empirični del njegovega prispevka se ukvarja z dopolnitvami *Zakona o varovanju javnega reda in miru*, ki so bile povezane z vprašanjem nošenja burk in nikaba v javnosti, in s t. i. marakeško deklaracijo. Medtem ko je v prvem dokumentu in pripadajoči razpravi identificiral nekaj mest, kjer se pojavlja interseksionalnost, predvsem skozi obravnavanje vprašanja spola in verske pripadnosti, v marakeški deklaraciji ni bilo zaznati eksplicitne in aktivne tematizacije interseksijske diskriminacije. Analiza je pokazala na ključne nekonsistentnosti med diagnozo problema in prognozo rešitve. Tak primer je govor o islamski nevarnosti kot problemu, za katerega je kot predlagana rešitev videna zakonodajna krnitev človekovih pravic muslimanskih vernic z zapovedovanjem, katera oblačila lahko nosijo in katerih ne.

Tudi analiza medijskih besedil, povezanih z analiziranimi dokumenti in razpravami, je pokazala, da se interseksionalnost pojavlja izjemno redko in še takrat zgolj posredno. Sicer pa je medijska analiza pokazala na ključno razliko med portalom Nova24TV in preostalimi portali. Čeprav so manjšine skozi

medijsko poročanje o obeh dokumentih skonstruirane kot nediferencirana gmota, kot homogena množica brez notranjih razlik in identitetnih, statusnih ali drugih interseksionalnosti, so za portal Nova24TV značilna izrazito negativna, nestrpna in izključevalna poročanja, ki jih na preostalih analiziranih portalih ni. Damjan Mandelc v zaključku analize ugotavlja, da bo za preseganje identificiranega stanja ključna vloga strokovne javnosti in ustrezno izobraževanje. Potencial za to se kaže v letošnji uvedbi predmeta aktivno državljanstvo v srednjih šolah.

Marinko Banjac in Anja Zalta v poglavju »Verska svoboda in sodobne oblike izvajanja oblasti« v prvem delu najprej skozi daljšo kritično historično refleksijo in ob uporabi Foucaultovega analitičnega aparata oblasti pokažeta, da verska svoboda kot svoboščina oziroma pravica izhaja iz formacije moderne liberalne države. Pri tem, nanašajoč se na obstoječe teoretske razprave o interseksijski diskriminaciji, poudarjata, da je prav verska pripadnost ena od tistih osebnih okoliščin, ki jih omenjene razprave poredkoma obravnavajo. To dokazuje empirični del poglavja, ki pokaže, da se vprašanje interseksijske diskriminacije v povezavi z osebno okoliščino vere ne pojavlja ne v *Predlogu zakona o spremembah in dopolnitvah Zakona o verski svobodi* ne v pripadajočih razpravah o tem predlogu na seji Odbora za kulturo in seji Državnega zbora.

V drugem delu članka, v katerem analizirata proces sprejemanja *Zakona o verski svobodi* v Sloveniji, svoj fokus usmerita predvsem na vprašanje, kako je konstruirana pravna kodifikacija verske svobode v izjavah politikov ter kako ti artikulirajo in osmišljajo koncept verske svobode, kot ga je vzpostavila zakonodaja. Med drugim ugotavljata, da je razprava potekala predvsem v kontekstu potencialne zlorabe zakona oziroma verske svobode, ki nastopa kot prežehča nevarnost ali tveganje. Konkretno je bilo to povezano z vprašanjem minimalnega števila vernikov oziroma članov za registracijo verske skupnosti.

Fokus na vprašanju nevarnosti avtorja razumeta kot obliko sodobnih načinov oblasti, pri katerih delujejo subtilne strategije, programi, tehnike in prakse, ki gredo onkraj pravnoformalnih kodifikacij in ki prav z argumentom nevarnosti opravičujejo ter legitimirajo oblastne intervencije in upravljanja.

Zadnje poglavje, »Večkratna diskriminacija«, avtorice Ane Ješe Perković se osredotoča na splošno protidiskriminacijsko zakonodajo v Sloveniji. Do nedavnega je bilo simptomatično dejstvo, da noben zakon v Sloveniji, ki obravnava diskriminacijo, ni prepoznal interseksijske diskriminacije kot posebne oblike diskriminacije. To se je spremenilo s sprejetjem *Zakona o varstvu pred diskriminacijo*, ki je bil sprejel leta 2016 in ki vsebuje eksplicitno omembo

izraza »večkratna diskriminacija«. Gre za najbolj eksplicitno mesto v slovenski zakonodaji, ki se približa konceptu intersekcijske diskriminacije in je v središču analize tega poglavja.

Ana Ješe Perković ugotavlja, da je zakonski zapis sicer zelo splošen in bo dobil konkretnjšo podobo in pomene s sodno prakso, ki je zaenkrat minimalna. Koncept »večkratne diskriminacije« tudi ni bil posebej poudarjen ali problematiziran v politični in medijski razpravi, na pomembnost tovrstne senzibilizacije in razumevanje prečenja različnih osebnih okoliščin pa so z nekaj konkretnimi primeri, predstavljenimi v poglavju, v fokusnih skupinah opozorili predvsem predstavniki in predstavnice nevladnih organizacij, ki se s temi pojavi srečujejo pri svojem delu. Avtorica zato v zaključku poglavja poudari, da je pri vprašanju intersekcijske diskriminacije ključno tudi opolnočenje žrtev, tako v smislu prepoznavanja te diskriminacije kot tudi v smislu prijavljanja diskriminatornih praks, saj brez prijav niso možni postopki, ki jih predvideva zakonodaja.

V okviru raziskovalnega projekta »Državljanstvo in diskriminacija: intersekcijski pristop k raziskovanju družbene izključenosti« smo organizirali več aktivnosti, med drugim tudi spletni seminar z eno od najbolj znanih evropskih raziskovalk na področju intersekcionalnosti in politik enakosti, profesorico politoloških znanosti, dr. Mieke Verloof iz Univerze Radboud. Kot zaključno poglavje zbornika zato objavljamo pogovor z njo, ki je nastal v okviru omenjenega seminarja.

1.6 Zaključek: iskanje svetega grala

V knjigi smo izhajali iz teoretskega izhodišča, da intersekcijski pristop k raziskovanju diskriminacije omogoča poglobljeno analizo součinkovanja različnih osebnostnih in družbenih lastnosti ter okoliščin. Obenem omogoča upoštevanje novih realnosti diskriminacije, ki se ustvarjajo z intersekcijami. Ob prepoznavanju nekaterih kritik, ki pristopu očitajo poustvarjanje unificiranih identitetnih kategorij, smo utemeljevali teoretsko in empirično veljavnost intersekcionalnosti na primeru analize dokumentov in medijskih poročil o zakonih, povezanih s (proti)diskriminacijo v Sloveniji. Zanimalo nas je, ali oziroma v kolikšni meri razprave zaznavajo in upoštevajo relevantnost intersekcionalnosti in s tem novih realnosti diskriminacije. Epistemološko smo se osredotočili na preučevanje strukturne, politične in reprezentacijske intersekcionalnosti, in sicer skozi prečenje dimenzij spola,

etnične pripadnosti, vere in spolne usmerjenosti. Metodološko smo k analizi pristopali s triangulacijo metod, s kombinacijo analize uokvirjanja, kritične analize diskurza in fokusnih skupin, kar nam je omogočilo večplastno analizo izbranega gradiva.

Ta raziskava je tretja raziskava v Sloveniji, ki se je specifično ukvarjala z vprašanjem interseksionalnosti, ob njej pa obstaja še nekaj drugih znanstvenih in aktivističnih projektov, ki na različne načine upoštevajo interseksionalno dimenzijo. Predvsem v študijah spolov in v analizah politik enakosti je interseksionalna prizma raziskovanja postala standard, kljub temu pa vse dosedanje študije v Sloveniji ugotavljajo, da to ne drži za področje oblikovanja politik in specifično protidiskriminacijskih politik. Enako potrjuje tudi naša raziskava, saj smo v analiziranih zakonih in parlamentarnih razpravah interseksionalnost iskali kot sveti gral. V njih smo sicer naleteli na »pasivno« pojavljanje interseksionalnosti, predvsem na ravni definiranja problemov (diagnoze), umanjalo pa je aktivno obravnavanje, ki bi interseksionalnost ohranilo tudi v predlaganih rešitvah (prognoza). Raziskava je pokazala, da le v 8 % primerov med več kot 130 identificiranimi problemi v analiziranih gradivih interseksionalnost obstaja tako v definiciji problema kot tudi v podani rešitvi.

Analiza poročanja medijev je prav tako pokazala na minimiziranje interseksionalne perspektive, ki je bila v izbranih besedilih komaj zaznavna. Mediji, tako javni kot zasebni, so o diskriminaciji nasploh redko poročali, pri čemer smo zaznali večjo senzibilnost do neenakosti v primeru javnih medijev, najmanjšo pa pri mediju, ki zastopa interese politične stranke. Analiza poročanja je pokazala, kako metaprocesi, ki strukturirajo medijsko delovanje in politično polje, definirajo poročanje do mere, ko se medijska logika prilagodi prevladujočemu političnemu diskurzu. Mediji so z načinom upovedovanja tem, povezanih z diskriminacijo, in s selekcijo virov legitimirali ter reproducirali realpolitične poglede parlamentarnih strank in akterjev, si čimer so prispevali k normalizaciji diskriminatorskih praks in diskurzov.

Analize v tem zborniku prispevajo k tematizaciji interseksionalnosti v slovenskem prostoru, teoretsko in empirično. Pokažejo, kako prepletanje in součinkovanje identitetnih dimenzij ustvarja specifične oblike diskriminacije, ki so spregledane v prevladujočih enodimenzionalnih diskurzih o diskriminaciji. Podatki razkrivajo pretežno esencialistična razumevanja posameznih dimenzij in diskurzivno reprodukcijo moško-centričnosti, heteronormativnosti ter anti-migracijskega okvira v pravnem, političnem in medijskem polju. Besedila razkrivajo prevladujoče oblastno-legalistično upovedovanje

tem s področja (proti)diskriminacije, pokažejo na vpetost diskriminacije v prevladujoče politične odnose in strukture ter strategije oblastnega izvajanja, kar minimizira diskriminacijo nasploh in specifično interseksijsko diskriminacijo.

Literatura

- Bacchi, Lee Carol. 1999. *Women, Policy and Politics. The Construction of Policy Problems*. London, Thousand Oaks in New Delhi: Sage.
- Coaston, Jane. 2019. »The intersectionality wars.« <https://www.vox.com/the-highlight/2019/5/20/18542843/intersectionality-conservatism-law-race-gender-discrimination>, zadnji dostop 2. 5. 2022.
- Crenshaw, Kimberlé. 1989. Demarginalizing the Intersection of Race and Sex. *University of Chicago Legal Forum* 14: 538–554.
- Crenshaw, Kimberlé. 1991. Mapping the Margins: Intersectionality, Identity, Politics and Violence against Women of Color. *Stanford Law Review* 43 (6): 1241–1299.
- Crenshaw, Kimberlé. 2016. *The Urgency of Intersectionality: Politics and Violence against Women of Color*. Referat na Svetovni konferenci proti rasizmu, 31. 8. 2021, Durban, JAR, https://www.ted.com/talks/kimberle_crenshaw_the_urgency_of_intersectionality/transcript, zadnji dostop 14. 4. 2022.
- Creswell, John W. 2003. *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*. London: Sage.
- Cukut Krilić, Sanja. 2009. *Spol in migracija. Izkušnje žensk kot akterk migracij*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Dombos, Tamas, Krizsan, Andrea, Verloo, Mieke, Zentai, Violetta. 2012. *Critical Frame Analysis: A Comparative Methodology for the 'Quality in Gender+ Equality Policies' (QUING) project*. Budmipešta: CEU Press.
- Fairclough, Norman. 1992. *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- Fairclough, Norman in Wodak, Ruth. 1997. Critical Discourse Analysis. V: *Discourse as Social Interaction: Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction Volume 2* (ur. van Dijk, T. A.). London: Sage, 258–284.
- Farris, Sara R. 2017. *In the Name of Women's Rights: The Rise of Femonationalism*. New York: Duke University Press.
- Flaker, Vito. 1999. Stanovanjske težave ljudi z dolgotrajnimi duševnimi stiskami in možne rešitve. V: *Pravica do stanovanja: brezdomstvo in druga stanovanjska tveganja ranljivih skupin* (ur. Mandič, S.). Ljubljana: Visoka šola za socialno delo, 43–70.
- Graff, Agnieszka in Elzbieta Korolczuk. 2020. *Anti-Gender Politics in the Populist Moment*. London: Routledge.
- Hernández, Tanya Kateri. 2005. The Intersectionality of Lived Experience and Anti-discrimination Empirical Research. V: *Handbook of Employment Discrimination Research: Rights and Reality* (ur. Nielsen, L. B. in Nelson, L. R.). Dordrecht: Springer, 325–337.
- Hill, Patricia Collins. 2000. *Black Feminist Thought: Knowledge, Consciousness, and the Politics of Empowerment*. New York and London: Routledge.

- Hofman, Ana (ur.). 2017. *Znanost (brez) mladih. Zgodnje stopnje znanstvene kariere skozi perspektivo spola*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Hrženjak, Majda. 2007. *Nevidno delo*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Hrženjak, Majda. 2011. Vrstniško nasilje v perspektivi dominantnih konstrukcij ženskosti in moškosti ter sovpadanja strukturnih neenakosti. *Šolsko polje: revija za teorijo in raziskave vzgoje in izobraževanja* 22 (3/4): 131–147.
- Hrženjak, Majda. 2014. Državlanske prakse mladih z vidika digitalne neenakosti in interseksionalnosti. *Teorija in praksa: revija za družbena vprašanja* 51 (6): 1304–1320.
- Hrženjak, Majda in Mojca Pajnik. 2015. In the Grips of Work/Family Imbalance: Local and Migrant Domestic Workers in Slovenia. V: *Migrant Domestic Workers and Family Life: International Perspectives* (ur. Kontos, M. in Tibe Bonifacio, G.). Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan, 211–230.
- Hrženjak, Majda in Vlasta Jalušič. 2011. *Vrata niso baš odprta (treba da jih gurneš, pa da se odvaraju). Perspektive v reševanju kompleksnih neenakosti*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Jogan, Maca. 1997. *Položaj znanstvenic v Sloveniji. Univerza – docentke in asistentke: Poročilo raziskovalne naloge*. Ljubljana: Založba FDV.
- Jontes, Dejan. 2017. Med distanciranostjo in angažiranostjo: protislovja poročanja o »begunski krizi« v dnevnem tisku. *Dve domovini* 45: 185–200.
- Kralj, Julijana. 2008. *Raziskava nasilja nad gibalno oviranimi ženskami, obdobje 1998–2008*. Slovenske konjice: Društvo gibalno oviranih invalidov Slovenije vizija.
- Krueger, Richard in Casey, Mary Ann. 2000. *Focus Groups: A Practical Guide for Applied Research*. Thousand Oaks: Sage.
- Kuhar, Roman. 2009. *Na križiščih diskriminacije. Večplastna in interseksijska diskriminacija*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Kuhar, Roman in David Paternotte. 2017. *Anti-gender Campaigns in Europe: Mobilizing Against Equality*. London, New York: Rowman & Littlefield International.
- Kuhar, Roman in Mojca Pajnik. 2019. *Kritična analiza okvirov: metodološki priručnik*. Interno gradivo. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Litosseliti, Lia. 2003. *Using Focus Groups in Research*. London in New York: Continuum.
- Lukšič Hacin, Marina. 2002. Multikulturalizem, mednarodne migracije in posredovanje skupinske identifikacije: Etničnost, rasa, spol. *Dve domovini* 15: 33–50.
- Luthar, Breda. 2017. Begunci in »Odmevi«: epistemologija konvencij. *Dve domovini* 45: 153–168.
- Mandelc, Damjan. 2022. Priseljenci, diskriminacija in državljanstvo v interseksijski perspektivi. *Teorija in praksa*, v tisku.
- Matsuda, Marl J. 1991. Beside My Sister, Facing the Enemy: Legal Theory out of Coalition. *Stanford Law Review* 43 (6): 1183–1192.
- Milharčič Hladnik, Mirjam in Jernej Mlekuž (ur.). 2009. *Krila migracij. Po meri življenjskih zgodb*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Mladenović, Ana. 2016. Pomen interseksionalnega pristopa pri obravnavi kompleksnih neenakosti. *Šolsko polje: revija za teorijo in raziskave vzgoje in izobraževanja* 27 (5/6): 95–116.
- Morgan, David. 1996. Focus Groups. *Annual Review of Sociology* 22 (1): 129–152.
- Morgan, David in Kim Hoffman. 2018. Focus Groups. V: *The SAGE Handbook of Qualitative Data Collection* (ur. Flick, U.). London: Sage Publications, 250–260.

- Pajnik, Mojca. 2017. Medijsko-politični paralelizem: legitimizacija migracijske politike na primeru komentarja v časopisu 'Delo'. *Dve domovini* 45: 169–184.
- Pajnik, Mojca, Fabbro, Francesco in Kamenova, Denitza. 2016. Ethno-nationalism and Racial Capitalism in Populist Framing of Migrants as a Threat. V: *Populism, Media and Education: Challenging Discrimination in Contemporary Digital Societies* (ur. Raineri, M.). Abingdon; New York: Routledge, 67–83.
- Pajnik, Mojca in Veronika Bajt. 2012. Migrant Women's Transnationalism: Family Patterns and Policies. *International Migration: Quarterly Review* 50(5): 153–168.
- Pajnik, Mojca in Veronika Bajt. 2013. Civic Participation of Migrant Women: Employing Strategies of Active Citizenship. V: *Paradoxes of Integration: Female Migrants in Europe* (ur. Anthias, F., Kontos, M. in Morokvasić, M.). Dordrecht: Springer, 97–116.
- Paternotte, David in Mieke Verloo. 2021. De-democratization and the Politics of Knowledge: Unpacking the Cultural Marxism Narrative. *Social Politics* 28 (3): 556–578.
- Puar, Jasbir Kaur. 2007. *Terrorist Assemblages: Homonationalism in Queer Times*. New York: Duke University Press.
- Razpotnik, Špela. 2013. *Preseki odvečnosti*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.
- Shapiro, Ben. 2018. »What is Intersectionality.« <https://www.prageru.com/video/what-is-intersectionality/>, zadnji dostop 2. 5. 2022.
- Smrdelj, Rok, Tjaša Učakar in Roman Kuhar. 2021. Marginalizacija interseksijske perspektive: istospolna partnerstva in tujci na slovenskih novičarskih spletnih portalih. *Javnost* 28 (1): 122–140.
- Staunæs, Dorthe. 2003. Where Have All The Subjects Gone? *Nora* 11 (2): 101–110.
- Učakar, Tjaša, Emanuela Fabijan, Rok Smrdelj in Ana Ješe Perković. 2019. Raziskovalna dinamika na področju diskriminacije v Sloveniji: uveljavljanje interseksionalne analize. *Časopis za kritiko znanosti* 47 (275): 129–159.
- Verloo, Mieke. 2005. Mainstreaming gender equality in Europe. A critical frame analysis. *The Greek Review of Social Research* 117 (B): 11–35.
- Verloo, Mieke. 2006. Multiple inequalities, Intersectionality and the European Union. *European Journal of Women's Studies* 13 (3): 211–228.
- Verloo, Mieke in Emanuela Lombardo. 2007. Contested Gender Equality and Policy Variety in Europe: Introducing a Critical Frame Analysis Approach. V: *Multiple meanings of gender equality. A Critical Frame Analysis of Gender Policies in Europe* (ur. Verloo, M.). Budimpešta: CEU Press, 21–51.
- Vezovnik, Andreja. 2008. Kritična diskurzivna analiza v kontekstu sodobnih diskurzivnih teorij. *Družboslovne razprave* 24 (57): 79–96.
- Vezovnik, Andreja. 2018. »Metode analize diskurza.« V: *Zasebno je politično. Kritične študije vsakdanjega življenja* (ur. Ule, M., Kamin, T. in Švab, A.). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV, 147–161.
- Vidmar Horvat, Ksenija (ur.). 2014. *Ženske na poti, ženske napoti. Migrantke v slovenski nacionalni imaginaciji*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Weiss, Meredith in Bosia, Michael. 2013. *Global Homophobia: States, Movements, and the Politics of Oppression*. New York: University of Illinois Press.
- Yuval Davis, Nira. 2011. *The Politics of Belonging: Intersectional Contestations*. London: Sage.
- Zalta, Anja. 2018. (Ne)vidnost pokritih žensk. *Javnost* 25 (1): 52–64.

- Zaviršek, Darja. 1994. Psihiatrični oddelek med boleznijo in njeno kulturno manifestacijo: študija primera. *Socialno delo* 33 (4): 301–308.
- Zaviršek, Darja. 2013. Nasilje nad ženskami z gibalnimi, senzornimi in intelektualnimi ovirami: patologizirana resničnost. V: *Nasilje nad ženskami v Sloveniji* (ur. Leskošek, V., Antić Gaber, M., Selšnik, I., Filipčič, K., Urek, M., Matko, K., Zaviršek, D., Sedmak, M., Kralj, A.). Ljubljana: Aristej, 133–157.
- Zaviršek, Darja. 2018. Vpliv revščine, prekarnosti in zdravja na spretnosti odraslih: intersekcijska perspektiva. V: *Spretnosti odraslih* (ur. Javrh, P.). Ljubljana: Andragoški center Slovenije, 101–115.
- Zaviršek, Darja in Jelka Škerjanc. 2000. Analiza položaja izključenih družbenih skupin v Sloveniji in predlogi za zmanjšanje njihove izključenosti v sistemu socialnega varstva: poročilo o raziskavi. *Socialno delo* 39 (6): 387–419.